

BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE.

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R T H GRIFFITH M A, C I E

AND

G THIBAUT Ph D

No 50

वैशेषिकदर्शनम् ।

श्रीमदुदयनाचार्यविरचितकिरणावलीटीकासंवलित-

प्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् ।

उदयनाचार्यकृतलक्षणाव

विभूषितम् । *

THE APHORISMS OF THE VAISĒSHIKA
PHILOSOPHY BY KANĀDA,

WITH THE COMMENTARY OF PRĀŚASTAPĀDA,

AND THE GLOSS OF UDAYANĀCHĀRYA;

ALSO LAKSHANĀVALĪ BY THE GLOSSER

EDITED BY

PANDIT VINDHYEŚVARĪ PRASĀDA DUBE,

LIBRARIAN OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE

Fasciculus FF.

BENARES

PUBLISHED BY MESSRS. BRAJ B. DAS & CO.

PRINTED AT THE BENARES PRINTING PRESS,
RAJ RAJESHWARI PRESS AND CHANDRAPRABHA PRESS Co. LD

1897.

रण इति तत्पार्थिवकुसुमाद्यधिवासनिबन्धनम् । तदन्वयव्य-
तिरेकानुविधानात् न तु स्वभावत इत्यवधेयम् । ननु तथा-
प्यव्यापको गन्धः क्षितेः । वक्ष्यमाणेषु मणिवज्रादिष्वनुपलब्धेः
तत्कथं तद्व्यवस्थाहेतुः न पाकेन पूर्वरूपनिवृत्तौ (१) रूपान्त-
रोत्पत्तौ च पाकजरूपस्यैव गन्धसहचरिततया तत्रापि तदनु-
मानात् । अनुद्भवात्तु तदनुपलम्भः तत्र घ्राण इवेत्यभिप्रायः ।
रूपमनेकप्रकारं शुक्लादि क्षिताविवेत्यनुवर्तते । यद्यपि शुक्ला-
दिरूपं समुच्चयेन न सभवति । स हि जातिसमुच्चयो विरोधादे-
वानुपपन्नः । व्यक्तिसमुच्चयोपि न व्याख्याऽनुपलम्भबाधितत्वात्
नाव्याख्याऽव्याप्यवृत्तिजातीयताविरोधात् । किमेतत्तर्हि चित्रं
रूपमिति । यथा शुक्लमिति शुक्लजातीयं तथा चित्रमिति चि-
त्रजातीयं व्याप्यवृत्त्येव प्रत्येकं च न क्षितिव्यवस्थाहेतुः (२)
भागासिद्धत्वात् । तथापि क्रमेण शुक्लाद्यनेकरूपसमवायलक्षणः
समुच्चयः क्षितावेव । किं च शुक्लशुक्लतरशुक्लतमाद्यवान्तरानन्त-
जातिमद्रूपं क्षितावेव नान्यत्र । जलस्य हि शुक्लत्वेपि नावान्त-
रतारतम्यमस्ति पार्थिवद्रव्यसंयोगात्तु तथा प्रतिभासः । एवं
तेजसोपि शुक्लभास्वरैकस्वभावत्वे (३) स्वाभाविकविशेषाभावः ।
ये पुनराहुः । शुक्लत्वादिकमेव सामान्यं नास्ति कुतस्तद्वान्तर-
तारतम्यमिति । एकैका एव हि शुक्लारूणादिरूपव्यक्तयो नि-
त्या अपि अनित्याभिर्द्रव्यव्यक्तिभिर्व्यज्यन्ते । तारतम्यं त्वमूषा-
माश्रयमिश्रतया यथायथा हि धवले लक्षणद्रव्यानुप्रवेशस्तथा-

(१) पूर्वरूपपरावृत्तौ—पा० ३ पु० ॥

(२) क्षितिव्यवच्छेदहेतुः—पा० २ । ३ पु० ॥

(३) शुक्लभास्वरैकस्वभावान्न—पा० ३ पु० ॥

तथा तारतम्यावभास इति तदयुक्तम् (१) । तेषामाश्रयस्थिता-
वपि पाकसंयोगात् पूर्वरूपनिवृत्तिरुत्तररूपोत्पादश्च न स्या-
त् । अनेकव्यक्तिसमवेतस्य निरतिशयस्य नित्यस्य सामान्याद-
न्यत्वं च नोपपद्यते । अस्तु तर्हि शुक्लत्वादिकं सामान्य(२)मेवेति
चेत् । न । गोत्वादिना परापरभावानुपपत्तौ जातिसंकरप्रस-
ङ्गात् । रसः षड्विधो मधुरादिरिति । अस्यापि व्याप्तिर्मस्यादिषु
गन्धवत्पाकजरूपेणानुमानात् । अत्राप्यवान्तरानेकसामान्यवि-
शेषवान् रसः पृथिव्यामेवेति वाक्यार्थः । अपामव्यक्तमधुर एव
हि रसः स्वभावतः । अवान्तरभेदास्तु नारिकेलजलगताः
पार्थिवद्रव्योपाधिकाः । तेन गन्धवती पृथिवी अवान्तरानेक-
सामान्यविशेषवद्रूपवती अवान्तरानेकसामान्यविशेषवद्रसवती
चेति लक्षणार्थः । स्यादेतत् । यथा रूपवत्त्वाविशेषेपि त्रया-
णामनेकविधरूपवती पृथ्वी । स्वच्छधवलरूपवज्जलम् । शुक्ल-
भास्वरूपवत्तेजस्तथा गन्धावान्तरप्रकारभेदमाश्रित्य द्रव्यभेदः
स्यादित्यत आह । गन्धो द्विविधः सुरभिरसुरभिश्चेति । क्षि-
तावेवेत्यनुवर्तते न द्रव्यान्तरे पाकजः स्वस्वयमेकस्मिन्नेव द्रव्ये
कालभेदेन वर्तमानः प्रकारभेदवानपि न द्रव्यान्तरव्यवस्था-
(३) हेतुरिति भावः । स्पर्शो ऽस्याः पाकजो विलक्षण इत्या-
ह । स्पर्श इति । यद्यपि नभस्वतो ऽनुष्णाशीतस्पर्श उक्तस्तथा-
पि न पाकजः पाकजस्पर्शवती पृथिवीति लक्षणार्थः । अत्र
हि स्पर्शवतीत्युच्यमाने जलादावतिव्याप्तिः स्यात् । पाकजवती-

(१) यत्नदसत्—पा० ३ पु० ॥

(२) शुक्लदिकं द्रव्यवृत्ति सामान्य—पा० १ पु० ॥

(३) द्रव्यभेदव्यवस्था—पा० २ पु० ॥

लुच्यमाने तेजसा पाकजद्रवत्ववतातिव्याप्तिः । अतः पाकज-
स्पर्शवती । अत्र च गन्धरूपरसानां पाकजत्वं सदपि स्फुटत्वा-
न्नोक्तम् स्पर्शस्य तु तथात्वे विप्रतिपत्तिः न हि गन्धादिवद्दिशे-
षतः स्पर्शः पाकस्थान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते । पार्थिवगुणत्व-
मात्रेण तत्परिकल्पने परिमाणादिव्यपि तथाकल्पनाप्रसङ्गा-
त् तदेतद्विप्रतिपत्तिव्रीजमपनिनीषन्नेवोक्तवान् पाकजः स्पर्श
इति । यदि हि पाकजो न स्यात् संख्यापरिमाणादिवदवि-
शिष्टः स्यात् । तथा चाग्नीविषवृश्चिककीटादिदंशेषु शूकशि-
म्बिवृश्चिकपत्तिकादिषु (१) संस्पृष्टेषु दृष्टो दुःखविशेषो नोपप-
द्येत । मणिमूलादिविशेषेषु स्पृष्टेषु तदुपशमो न स्यात् । ग-
वादिचाण्डालादिस्पर्शविधिनिषेधौ च न स्याताम् । न च द्र-
व्यमात्रे तावुपपद्येते (२) । दर्शनस्पर्शनघ्राणास्वादनभेदेन मा-
तङ्गमदिरादिषु प्रायश्चित्तभेदानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात्पार्थि-
वस्पर्शो ऽपि पाकजः पार्थिवविशेषगुणत्वाद् गन्धवदित्यवधेय-
म् (३) । ये तु मन्यन्ते पृथिव्यां स्पर्शो नास्त्येव औष्ण्यशैत्ये वि-
हाय स्पर्शान्तरस्यानुपलभ्यबाधितत्वात् । शैत्यमेव हि तेजःस्पर्श-
र्शनाभिभूतमौष्ण्यं चोदकस्पर्शनाभिभूतमनुष्णाशीतत्वेनानुभू-
यत इति तान् प्रत्याह । अनुष्णाशीतत्वे सतीति । बलवत्सजा-
तीयग्रहणकृतमग्रहण खल्वभिभवः । तथा चाभिभावकमन्यत-
रदवश्यमुपलभ्येत न चैवं प्रकृते किन्तु शैत्यौष्ण्यत्वानुपलभ्येपि

(१) शूकशिम्बि कपिकच्छुः । वृश्चिकपत्तिका वृश्चिकाली ॥

(२) द्रव्यमात्रेणैतावुपपद्येते—पा० २ पु० ॥

(३) इत्यवधातव्यम्—पा० ३ पु० ॥

सा च द्विविधा । नित्या चानित्या च । पर-
माणुलक्षणा नित्या । कार्यलक्षणा त्वनित्या । सा

तद्विलक्षणः स्पर्श उपलभ्यत एव । तथाविधे तमसि शुष्कपा-
र्थिवस्येति (१) भावः ॥

सैयं (२) पृथिवी यद्यनित्यैव स्यात्तदावयवानवस्था स्यात् ।
एकस्यापि कस्यचिदवयवस्य निवृत्तौ निराश्रयं च कार्यमापद्ये-
त । अथ नित्यैव निःप्रमाणिका तर्हि स्यात् । कार्यं च गन्धवदपि
द्रव्यान्तरमापद्येतेत्यत आह । सा च (३) द्विविधा । नित्या
चानित्या चेति । चकारौ मिथः समुच्चयार्थे नियमनिराकर-
णपरौ । तेन नोक्तदोषावकाश इत्यभिप्रायः । का पुनर्नित्या
महती हि मही महत्त्वादेव कार्यत्वादनित्या । अणुपरिमाणा
तु नोपलभ्यत एवेत्यत आह । परमाणुलक्षणा नित्येति ।
लक्षणं स्वभावः । कार्यमेवात्र प्रमाणं भविष्यतीत्यभिप्रायवता
नेह प्रमाणान्तरमादर्शितं तथाहि स्थूलकार्यस्य लोष्टादेरवय-
वक्रियाविभागादिन्यायेन विभज्यमानस्याल्पतरतमादिभावाद्य-

(१) तथाविधेष्वन्धे तमसि शुष्कपार्थिवद्रव्यत्वस्येति—पा० ३ पु० ॥

(२) नित्यानित्यभेदकथनस्यार्थान्तरत्वमपाकरोति । सैयामिति । अवयवा-
नवस्येति । यद्यप्यनवस्थामात्र बीजाङ्कुरसाधारण्येन न दूषण तथापि सर्वकार्य-
द्रव्यनाशात् प्रलयानन्तरं सृष्टिरिति व्यवस्थाविरह एवानवस्येत्येके । द्रव्यणुका-
वयवस्यानेकद्रव्यावच्छेदे महत्त्व स्यादित्यर्थ इत्यन्ये । एकस्येति । सर्गादौ
सर्वानित्यद्रव्यनिवृत्तौ द्रव्यणुकनिराश्रयतापत्तिरित्यर्थः । नि प्रमाणिकेति । नित्य-
पृथिव्या अनुपलम्भात् पृथिवीत्वस्य अनित्यपृथिवीवृत्तित्वेनैवोपलम्भादित्यर्थः ।
क० प्र० ष० ॥

(३) तु—पा० ३ पु० ॥

तो नाल्पीयस्तं परमाणुमाचक्षते । एष ह्यवयवावयविप्रसङ्गो न तावन्निरवधिरिव । अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषेण (१) मेरुसर्षपादीनां परिमाणभेदानुपपत्तेः । न च कारणसंख्याया अविशेषेपि परिमाणप्रचयविशेषाद्विशेष इति युक्तम् । तयोरपि संख्याविशेषाभावे ऽनुपपत्तेः । नापि प्रलयावधिः कस्यचिदन्यस्य निरवयवत्वेन प्रलयानुपपत्तेः । द्रव्यस्यावयवविभागविनाशाभ्यां विना विनाशाभावात् । नापि विभागावधिः । तस्य विभज्यमानाश्रयतया तदभावे ऽनुपपत्तेः । न चैकाग्र्य एव विभाग इति युक्तम् । किञ्चिदि कुतश्चिद्विभज्यते न तु तदेव तस्मात् । तस्मान्निरवयवावधिरयमवयवावयविप्रसङ्ग इति विज्ञायते । तर्कितमेतन्न तु प्रमितमिति (२) चेत् । अत्र कश्चिदाह । किमत्र प्रमाणगवेषणया त्रसरणोः प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धत्वात् । तस्य चावयवकल्पनायां प्रमाणाभावेन निरवयवत्वादिति (३) तदसत् । तस्य चाक्षुषद्रव्यत्वेन महत्त्वादनेकद्रव्ययत्त्वा(४)चेति । यदि हि द्रव्यस्य चाक्षुषता महत्त्वमन्तरेण

(१) अनन्तेति । नन्वनन्तावयवारब्धत्वाविशेषोपि कश्चनादृग्बहुतरावयवारब्ध कश्चनादृक्नदवयवापेक्षयालप्यवयवारब्ध इत्यवान्तरसरयभेदादेव परिमाणभेदः स्यात् । अत्राहु सर्षपो यदि साक्षात्परम्परासाधारणमेवैरम्भकान्यूनावयवारब्ध स्यादेतावत्परिमाणाधिकपरिमाणः स्यात् । न ह्यवयवानां निविडत्वे प्येतावानपकर्षः सम्भवति । यद्वा मेरुपद स्थूलपरः सर्षपपदः च द्रव्यगुणपरः तेन यदि द्रव्यगुणः सावयवारब्धः स्यान्महतः स्यादिति महत्त्वापत्तिरेव तुल्यपरिमाणत्वापत्तिः । यद्वा द्रव्यगुणत्रसरणोः सावयवावयवारब्धत्वेन तुल्यपरिमाणापादने तात्पर्यम् । कि० प्र० व० ॥

(२) न त्वनुमितमिति मूले, न प्रमाणमिति च टिप्पण्यम्—पा० ३ पु० ॥

(३) प्रमाणाभावान्निरवयवत्वमिति—पा० ३ पु० ॥

(४) अनेकद्रव्यत्वात्—पा० ३ पु० ॥

स्यात् । दूरदूरतरादौ न महत्परिमाणप्रकर्षमनुविदध्यात् ।
यदि च सानेकद्रव्यवतां नाद्रियेत महत्त्वमपि नाद्रियेत ।
तद्व्यावृत्तौ तस्यापि व्यावृत्तेस्तस्य तत्कारणत्वात् । अन्यथा
तत्प्रकर्षं महत्त्वप्रकर्षी नानुविदध्यात् । तस्माद्विवादाध्यासित-
स्त्रसरेणुर्महानेकद्रव्यवांश्च । अस्मदादिचाक्षुषद्रव्यत्वाद् घ-
टवदिति । अपर आह । अणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं
परिमाणतारतम्यत्वात् महत्परिमाणतारतम्यवदिति । तद-
प्यसत् । परस्परश्रयदोषप्रसङ्गात् (१) । यदि नामौ परमाणुः
सन्तु तर्हि तदवयवा एव कार्यानुमिताः परमाणवः । न हि
तेपि महान्तो रूपविशेषवतां महतां चाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । तथा
च तेषां च कार्यत्वे प्रमाणानवक्तृमौ तदवयवाननुमानात् । य-
द्यपि चाणुत्वान्निरवयवत्वाच्च तेषां महत्परिमाणारम्भे न का-
रणमहत्त्वप्रचयौ स्तः । तथापि बहुत्वसत्त्वास्तीति सर्वं समञ्ज-
सम् । न । उक्तोत्तरत्वात् । अवयवं हि त्रसरणीरवयवैरने-
कद्रव्यैर्भूवितव्यं तस्य महत्त्वात् कार्यमहत्त्वं प्रति चावयवग-
तस्यानेकद्रव्यत्वस्यापि कारणत्वात् । अन्यथा महत्त्वस्य तत्प्र-
कर्षानुविधानानुपपत्तेः । तस्मात् त्रसरणीरवयवाः सावयवाः
महद्द्रव्यारम्भकत्वात् तन्तुवत् । बहवश्च (२) ते परिमाणप्रचया-
नुपपत्तौ महदारम्भकत्वात् तुल्यपरिमाणप्रचयतन्त्रपेक्षयाधि-

(१) परस्परैति । परमाणुसिद्धौ महत्त्वविरुद्धाणुपरिमाणसिद्धिः । तत्सिद्धौ
परमाणुसिद्धिरित्यर्थः । न च महत्त्वाप्रकर्ष इत्यव्यभिचारी तस्य त्रुटावेव वि-
श्रामात् । कि० प्र० व० ॥

(२) बहवश्चेति । परिमाणारम्भकबहुत्ववन्तः परिमाणप्रचयान्यमहत्त्वप-
रिमाणाभ्यद्रव्यजनकत्वादित्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

च स्थैर्याद्यवयवसन्निवेशविशिष्टाऽपरजातिबहु-
त्वोपेता श्यनासनाद्यनेकोपकारकरी च ॥

कसंख्यतन्तुवत् । ते च विभज्यन्ते सावयवत्वाद् घटवत् । विपक्षे
बाधकमुक्तम् । तदवयवानां त्ववयवकल्पनानवकाशः प्रमाणा-
भावाद् बाधकाच्च । द्रव्यारम्भकत्वमूर्तत्वादीनामनुकूलतर्का-
भावात् । अनवस्थाप्रसङ्गस्य च प्रतिकूलस्य स्फुटत्वादिति पर-
माणुसिद्धिः । तस्माद्यत्कार्यद्रव्यं तत्सावयवमिति समनियमसि-
द्धौ कार्यद्रव्यत्वेन सावयवत्वं प्रसाध्य यत एवावयवात् कार्य-
द्रव्यत्वं व्यावर्तते तं निरवयवं परमाणुमुपपादयिष्याम इत्य-
भिप्रायवानाह । कार्यलक्षणा त्विति । तुशब्दः परमाणोर्व्यव-
च्छिनत्ति किमत्र प्रमाणमत आह । सा चेति । येयमुक्तरूपा
दृश्यते सा च प्रत्यक्षसिद्धेत्यर्थः । स्थैर्यं स्थिरता चिरकाला(१)-
वस्थायित्वमिति यावत् । आदिग्रहणाद्विष्टम्भकत्वं जलादिव्यू-
हविरोधित्वं च । अवयवसन्निवेशास्तत्तत्सामान्यविशेषाभिव्य-
ञ्जकमंस्थानविशेषाः । स्थैर्यादीनि चावयवसन्निवेशाश्च तैर्विशि-
ष्टा । न ह्येतद् (२) द्रव्यान्तरे संभवति । जलादीनां यत्किञ्चि-
त्स्पर्शवद्देगवद्द्रव्योपनिपातमात्रेणैव भङ्गुरत्वात् । न च पा-
र्थिववद्भो द्रव्यान्तरं गच्छद्विष्टभाति । पूर्वव्यूहं वा विरुणद्धि

(१) चिरकालेति । यद्यप्येतज्जलादावप्यस्ति तथापि निविडसंयोगविशेषव-
द्भूतिद्रव्यत्वसाक्षाद्द्रव्याप्यजातिमत्त्वमभिप्रेतम् । विष्टम्भकत्वं स्वाभाविकगुरुत्वा-
श्रयद्रव्यान्तरगतिप्रतिबन्धकत्वम् । व्यूहविरोधित्वं च स्वाभाविकगुरुत्ववत्पत-
नप्रतिबन्धकत्वम् । कि० प्र० व० ॥

(२) न चैतत्—पा० ३ पु० ॥

त्रिविधं चास्याः कार्यं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञ-

न च पार्थिवद्रव्यवद् द्रव्यान्तरं तत्तज्जात्यभिव्यञ्जकसंस्थानमे-
दवदिति । यतस्तत्तत्संस्थानविशेषवती अत एवापरजातिबहु-
त्वोपेता । ननु सर्वस्य चेतनादन्यस्य परार्थत्वात् किमनया चे-
तनप्रयोजनं साध्यत इत्यत आह । शयनेति । शयनं शय्या
आसनमवस्थितिः । आदिग्रहणाद् भ्रमणकृषिकर्मादि (१) च-
कारादभिघाताद्यनेकापकारकरी चेति ॥

तदिदं पारार्थ्यमस्याः (२) किं विषयतयैव नेत्युच्यते । कि-
न्तु त्रैविध्येनेत्याह । त्रिविधं चेति । शरीरमिन्द्रियं विषय इति
संज्ञा यस्य तदिदं तथोक्तम् । एतेन न शरीरत्वमिन्द्रियत्वं वि-
षयत्व वा जातिरस्ति । प्रथमद्वितीययोः पृथिवीत्वादिना परा-
परभावानुपपत्तेः तृतीयेपि निःसामान्ययोरपि सामान्याभाव-
योर्विषयत्वात् । तस्माद्यदवच्छिन्ने (३) आत्मनि भोगस्तदन्या-
वयवि शरीरम् । शरीरसंयुक्तमतीन्द्रियं (४) साक्षात्प्रतीतिसा-
धनमिन्द्रियम् । प्रतीयमानतया भोगसाधनं विषय इति । ल-

(१) गृहकरणकृषिकर्मादि—पा० ३ पु० ॥

(२) परार्थत्वमस्या.—पा० १ पु० ॥

(३) यदवच्छिन्न इति । पादे मे सुख शिरसि मे वेदेनेत्याद्यनुभवबलादात्म-
मिन्नेपि सुखस्यावच्छेदावच्छेदकभाव सम्बन्ध इत्यर्थः । न च मृतशरीरादाव-
व्याप्तिः । आत्मविशेषगुणकारणमनसयोगवदन्त्यावयविमात्रवृत्तिर्जातिमत्वस्य
विवक्षितत्वात् तत्रापि मनुष्यत्वादिजातिसत्त्वात् । कि० प्र० व० ॥

(४) शरीरसंयुक्तमिति । यद्यप्येतद्दिकालप्राणायामव्यापक तथापि स्मृत्यज-
नकज्ञानकारणमनसयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वम् । त्वगिन्द्रियस्य सर्वज्ञानजनक-
त्वान्न तत्राव्याप्तिः । शब्देतरोदभूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सांत ज्ञानहेतुमनस-
योगाश्रयत्व वा । प्रतीयमानतयाति । न चाग्ने वायोऽंधेषयत्वाभिधाने विरोध

कम् । तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजं च ।
तवायोनिजमनपेक्षशुक्रशोणितं देवर्षीणां शरी-

क्षणरूपोपाधिनिबन्धना एताः संज्ञा इति । चत्स्वर्थी पाट्वा-
दिभ्यो भिनत्ति । वायोर्हि चतुर्विधं कार्यं नभःप्रभृतीनां चैक-
विधमेवेति । अनेकावान्तरप्रकारवच्छरीरारम्भिका पृथिव्येव न
द्रव्यान्तरमित्यभिप्रायवस्तुज्ञेदं दर्शयति । शरीरं द्विविधं यो-
निजमयोनिजं चेति । ननु योनिजवन्नायोनिजमपि शरीरमुप-
लभामह इत्यत आह । तत्रेति । देवानामृषीणामपि (१) शू-
यते हि ब्रह्मणो मानसा मन्वादय इति । ननु कारणमतिपत्य
(२) यदि कार्यं भवेत् कार्यमेव न स्यात् स्याच्च मृदादिव्यतिरे-
केणापि घटादिरिति । न । शरीरत्वस्योष्णजलमिमशकादिभि-
र्व्यभिचारात् । सस्थानविशेषवत्त्वस्य चासिद्धेः त्रिदशाः खल्वेते
ऽनेकमन्वन्तरायुषो ऽनिमिषचक्षुषो नभश्चारिणः कामगास्त्रि-
नयनचतुर्भुजादयः । अस्मदादयस्तु दशदशाः शतवर्षपरमायुषः
परिभ्रमच्चक्षुषो भूचराः प्रतिहतगतयो द्विभुजनयनाः किञ्चि-
त् संस्थानसाम्येपि (३) गोगवयादिवज्जातिभेदोपपत्तेः । न

साक्षात्क्रियमाणत्वस्याविवक्षितत्वात् । वायवीयस्पर्शस्य विषयत्वात्तदाधारत्वेन
वायोरापि विषयत्वोपचाराद्वा । शरीरादेश्च विषयत्वेऽप्यज्ञायमानस्यापि भोगसाधन-
त्वात् पृथगुपादानं नायं विभागः किन्तु पृथिवीजातीयस्य येन रूपेण पारार्थ्यं
तद्रूपोपदर्शनामत्यप्याह । कि० प्र० व० ॥

(१) देवानामृषीणामिति—पा० १ पु० । देवानामृषीणां चेति ३ पु० ॥

(२) कारणं परित्यज्य—पा० १ । २ पु० ॥ कारणमिति । शरीरं प्रति शुक्र-
शोणितसन्निपातस्य कारणत्वात्तमतिपत्यं शरीरं न स्यादित्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

(३) किञ्चिदवयवसंस्थान—पा० २ पु० ॥

रं धर्मविशेषसहितेभ्यो ऽणुभ्यो जायते । क्षुद्रज-
न्तूनां यातनाशरीराण्यधर्मविशेषसहितेभ्यो ऽणु-

च (१) संस्थानमपि योनिजत्वे नियामकं गोगजोरगादीनां (२)
तदभावेपि योनिजत्वात् । तस्मात्सर्वेषां स्वकर्मनिबन्धनी भोगः
तच्च तन्नान्तरीयकतया जन्मायुषी आक्षिपति । तत्र (३) येन
कर्मणा गर्भवासादिदुःखमपि भोजयितव्यमस्ति तेन योनिज-
मुत्पाद्यते तदन्येन त्वन्यथेति युक्तमुत्पश्यामः । तदेतदाह ।
धर्मविशेषसहितेभ्यो ऽणुभ्य इति । अणुभ्य इति मूलकारणनि-
र्देशाय न त्वणुभिर्वाहत्य शरीरमारभ्यते तदेतदग्रे व्यक्ती-
करिष्यति ह्यणुकादिप्रक्रमेणेति । क्षुद्रजन्तूनां मशकादीनां
यातनाशरीराणि यातना नरकपीडा तस्यै शरीराणीति
(४) नारकिणामिति शेषः । क्षुद्रजन्तूनां शरीराणीति सं-
स्थानिसंस्थानभेदविवक्षया भोक्तृभोगायतनभेदविवक्षया वा
षष्ठी । अधर्मविशेषः प्रकृष्टो ऽधर्मस्तत्सहितेभ्यः । न हि योनि-
जं शरीरमाकल्पमयं कुम्भीपाकक्रकचदारणादिदुःखसहनक्षमं
नापि नरकयातनासु योनिस्पर्शसुखमानुषङ्गिकमपि श्रूयते ।

(१) न वा संस्थानविशेषे योनि कारणमपि तु कर्मविशेष एवेत्याह । न चे-
ति । कि० प्र० व० ॥

(२) मनुष्यगोगजभुजगादीनां—पा० २ । ३ पु० ॥

(३) क्व तर्हि शरीरे योनि कारणमित्यत आह । तत्रेति । अयोनिजदेवा-
दिशरीरे चागम प्रमाणम् । योनि विना न शरीरमित्यत्र चागमे योनिपद कार-
णमात्रपर मनुष्यदेहपर वा चैत्रस्तर्दाययोनिजशरीरान्यपार्थिवशरीरवान् शरीर-
त्त्वान्मैत्रवदित्यनुमानमप्याहुः । कि० प्र० व० ॥

(४) यातनाशरीराणीत्यत्र—इत्यधिक ३ पु० ॥

भ्यो जायन्ते । शुक्रशोणितसन्निपातजं योनिजं
तत्तु द्विविधं जरायुजमण्डजं च । मानुषपशुमृ-

न च नरका एव न सन्ति (१) । स्वर्गेऽप्यनाखासप्रसङ्गादिति ।
इह योनिशब्देन यदि कारणमात्रमुच्यते द्विविधत्वं (२) नोप-
पद्यते इत्यत आह । शुक्रेति । सन्निपातः परस्परमेलनं तज्जं
योनिजम् । पशवो ग्राम्याश्चतुष्टया आरण्या मृगाः । गर्भवेष्ट-
नचर्मपुटकं जरायुः । पक्षिणो विहङ्गमाः । सरीसृपा परितः
प्रसर्पणशीलाः सर्पकीटमत्स्यादयः । यद्यपि चोद्भिर्दोषि वृक्षा-
दयः शरीरभेदतया अत्रैव व्याख्यातुमुचिताः तथाप्यतिमन्दा-
न्तःसंज्ञतया लौकिकापेक्षया सुखदुःखभोगाधिष्ठानत्व(३)ममी-
षामविवक्षन् प्रायेण जङ्गमोपकारकतया तदधीनतया च वि-
षयता विवक्षन् तेष्वेवान्तर्भाव्य व्याख्यास्यन्ते । कयाचिद्विवक्ष-
या ह्यन्तर्भूतमपि पृथग् व्याख्यायते । यथा अयथार्थत्वेन विपर्य-
यत्वे सति स्वप्नसंशयज्ञाने लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य कयाचिद्विवक्ष-
या पृथग्भूतमप्यन्तर्भाव्य व्युत्पाद्यते यथा प्रमितेरन्यत्वेनाविद्या-
पि यथार्थत्वेन स्मृतिर्विद्यायां कयाचिद्विवक्षया सद्यपि किञ्चि-
द्रूपमनभिधाय रूपान्तरमुच्यते । यथात्रैव रूपरसगन्धानां पा-
कजत्वमनुक्ता सौरभाद्युक्तम् । शरीरेन्द्रिययोः दृश्यणुकादिप्रक्रम-
मुपेक्ष्य योनिजत्वाद्युक्तमित्याचार्यशैलीयम् । कथं पुनरेतत्

(१) नरकाण्येव न सन्ति—पा० १ पु० ॥

(२) कारणत्वमात्रमुच्यते तद्वैविध्य—पा० ३ पु० ॥

(३) भोगाधिष्ठानत्व—पा० ३ पु० ॥

इत्थं वृक्षादयः प्रतिनियतभोक्तृधिष्ठिताः (१) जीवन्मरण-
स्वप्नप्रजागरणरोगभेषजप्रयोगबीजसजातीयानुबन्धा (२) नुकूलो-
पगमप्रतिकूलोपगमादिभ्यः प्रसिद्धशरीरवत् । न चैते संदिग्धा-
सिद्धाः आध्यात्मिकवायुसम्बन्धात् सोऽपि मूले निषिक्तानामपां
दोहदस्य च पार्थिवस्य धातोरभ्यादानात् । तदपि वृद्धिभग्न-
क्षतसंरोहणभ्यामिति । अन्यथा कारणं विना कार्यानुत्पत्ति-
प्रसङ्गे सर्वमिदमालूनं विशीर्णमापद्येतेति सचेपः । आगमश्चा-
(३) चार्थं बहुतरोऽनुसन्धेयः (४) इति । कथं पुनर्मानुपादिशरीरं
पार्थिवं गन्धक्लेदः (५) पाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकमि-

(१) प्रतिनियतेति । भोगजनकमन सयोगवन्त इत्यर्थः । आत्मविशेषगुण-
जनकमन सयोगो जीवन्मत् । ज्ञानजनकमन सयोगाजनकस्यन्दज-नविभागजन्य-
ज्ञानजनकमन सयोगध्वंसो मरणम् । स्वप्नप्रवहनाडोमन सयोगजन्य ज्ञान स्व-
प्न । तदस्युक्तमा सयोगजन्यज्ञान जागरणम् । रोगो धातुवैषम्यम् । चिकित्सा
भेषजप्रयोगः । कि० प्र० व० । रोगचिकित्सा—इति प्रकाशसम्मतः पाठः ॥

(२) सजातीयानुबन्धः सजातीयभेदः स च ज्ञानरूपतया यद्यपि न शरी-
रधर्मस्तथापि तेन तदव्यञ्जकचेष्टेऽप्युच्यते । कि० प्र० व० ॥

(३) ननु वृद्ध्यादेर्गिरिपाषाणेन व्याभिचारोऽभ्यादानहेतुवायो प्राणत्वे मा-
नाभावश्चेत्यत आह । आगमश्चेति ॥

नर्मदातीरसजाता सरलार्जुनपादपाः ।

नर्मदातोयसस्पर्शात्ते यान्ति परमा गतिम् ॥

श्मशाने जायते वृक्षः काष्ठं कृश्वोपसेवितः ॥

इत्याद्यागम इत्यर्थः । न च तस्याधिकानिष्टपरत्वं बाधकं विना मुख्यान्यपरत्वा-
भावादिति भावः । कि० प्र० व० ॥

(४) बहुतरः प्रतिसन्धेयः इति—पा० ३ पु० ॥

(५) क्लेदः क्षरणम् । पाकः औष्ण्यम् । व्यूहः क्रिया । अवकाशो मुखादाव-
न्नादिवत्प्रतिबन्धः । कि० प्र० व० ॥

* कङ्कश्वोपसेवित इति वा पाठः ॥

ति हि प्रसिद्धिः । सत्यं सा पञ्चानां कारणत्वमात्रेण न तु समवायितया । अथ तथैव किं न स्यात् । इत्यम् । इद्यणुकादि-
प्रक्रमेण तावद्यमारम्भ इति वक्ष्यते । तत्र यदि विजातीयपर-
माणुभ्यामेकमारभ्येत अगन्धमरसमित्याद्यापद्येत । एकस्य ग-
न्धादेरनारम्भकत्वात् । आरम्भकत्वे वा सततोत्पत्तिप्रसङ्गादपे-
क्षणीयाभावात् । अथार्थिकस्यापि कुत एतन्न प्रसज्यते । सम-
वायिकारणस्यापेक्षणीयत्वात् । न ह्यनपेक्षितसमवायिकारण-
मसमवायिकारणमारभत इति चेत् । तदेतदेकत्रापि तुल्यम् ।
न च तत्त्वादिगतानां रूपादीनामनेकधामेवारम्भकत्वदर्शना-
दन्यत्रापि तथा कल्पयितुं युक्तम् । कारणानां सजातीयतया
तत्र तर्थापत्तेः । विजातीयानामारम्भकत्वे त्वन्यथापि भवि-
ष्यति । विपक्षे बाधकाभावात् । तेनोष्णं जलं सुरभिः समीर-
ण इत्याद्युपपद्यते । न । एकेन गुणेन गुणारम्भे जातिसंकरप्र-
सङ्गात् । तथाहि । गन्धवत्त्वादेव तद्द्वयणुकं पृथिवीजातीयं
सांसिद्धिकद्रवत्वाच्छीतत्वाच्च जलं स्यात् । एवं शुक्लभास्वरूप-
वत्त्वादुष्णत्वात्तेजः स्यात् । अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वाद्वा-
युः स्यात् । तदयं प्रमाणार्थः । गन्धवन्ति द्वयणुकानि गन्धव-
द्भिरेव परमाणुभिरारभ्यन्ते कार्यत्वे सति गन्धवत्त्वात् पार्थि-
वपरमाणुद्वयारम्भद्वयणुकवत् । विवादाध्यासिताः परमाण-
वो गन्धवन्त्येव द्वयणुकान्यारभन्ते गन्धवत्त्वात् । ये पुनर्निर्ग-
न्धान्यारभन्ते न ते गन्धवन्तः । यथा निर्गन्धजलाद्वारम्भकाः
परमाणवः । न च न ते गन्धवन्तः तस्माद्गन्धवन्त्येव द्वयणुका-
न्यारभन्ते । न च दृष्टान्तासिद्धिरनियमारम्भे सजातीयाभ्या-

गाणां जरायुजं पक्षिसरीसृपाणामण्डजम् । इन्द्रियं गन्धव्यञ्जकं सर्वप्राणिनां जलाद्यनभिभूतैः

मप्यारम्भाभ्युपगमात् । अन्यथा निर्गन्धस्य जलादेर्नीरसस्यानलादेर्नीरूपस्य च पवनस्यानुपलम्भप्रसङ्गः । एव सांसिद्धिकद्रवत्ववन्ति द्रव्यणुकानि तथाभूतैरेव परमाणुभिरारभ्यन्ते (१) । कार्यत्वे सति सांसिद्धिकद्रवत्ववत्त्वात् आप्यपरमाणुद्वयारब्धद्रव्यणुकवत् । जलपरमाणवः शीतान्वेव द्रव्यणुकान्यारभन्ते शीतत्वात् । ये पुनरशीतान्यारभन्ते ते न शीताः । यथा अशीततर्तजोद्वयणुकारम्भका इत्यादि स्वयमूहनीयम् । तस्मात् सजातीयानामेवारम्भकत्वं न विजातीयानामिति स्थितम् । तथापि शरीरस्य कथं पार्थिवत्वनिश्चयः । इत्थम् । क्लेदादीनां परावृत्तावपि शरीरस्य प्रत्यभिज्ञानात् (२) । गन्धस्य च यावद्गन्धभावित्वाद् घटवत् । यथाहि घटादौ पार्थिवे क्लेदशेषदशायामपि (३) गन्धानुवर्तते । शैत्याद्यस्तु कुसुमादिवासितजलादिगन्धवन्निवर्तन्ते तथा शरीरिणीति । तद्वत्पार्थिवत्वमवधार्यत इति । इन्द्रियमाह । इन्द्रियमिति । गन्धव्यञ्जकं यदिन्द्रियं तत्पार्थिवं प्राणमिति व्यवहर्तव्यं रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धस्य व्य-

(१) परमाणुभिरारभ्यन्ते—पा० ३ पु० ॥

(२) प्रत्यभिज्ञानादिति मूलम् । न च भुक्ते परिमाणान्यत्वादप्यदेव तच्छरीरमिति तवापि प्रत्यभिज्ञानमनुपपन्नमिति वाच्यम् । जात्यभेदावगाहमानेनापि तदुपपत्तेः । कि० प्र० व्या० भ० ॥

(३) क्लेदशेषदशयोरापि—पा० ३ पु० ॥

ञ्जकत्वादित्यर्थः (१) । गन्धोपलब्ध्या (२) तावत्करणमात्रं सिद्धम् । क्रियायाः करणनिष्पाद्यत्वनियमात् । तच्च प्राप्यकारि जनकत्वे सति तदप्राप्तावजनकत्वात् । द्रव्यं च संयोगाश्रयत्वात् पार्थिवं च गन्धवत्त्वात् गन्धवत्त्वं च रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धस्य व्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकतैलवत् । सर्वप्राणिनामिति । प्राणिभेदेनेन्द्रियप्रकृतिवैचित्र्यं निवारयति । यदि गन्धाभिव्यक्तो शक्तिरस्ति (३) पृथिव्याः किं न सर्वैव पृथि-

(१) गन्धस्य व्यञ्जक इदित्यर्थः — पा० ३ पु० ॥

(२) पार्थिवे घ्राणे मानमाह । गन्धोपलब्धयेत्यादि । गन्धोपलब्धि रसागुपलब्धिजनकशरीरसंयोगादिकरणजन्या तदन्यसाक्षात्कारत्वात् रूपप्रत्यक्षवत् । न च दृष्टान्तिना आधिकारस्थ गोलकः । घटसाक्षात्कारकारणघटसंयोगाधिकरणतेजावृत्तिघटसाक्षात्कारकारणसंयोगाधिकरण रूपवत्त्वे सति घटसाक्षात्कारकारणत्वाद् घटवदिति संयोगसंयोगिव्यावृत्तकरणसङ्घेः । तत्पार्थिव रसाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकद्रव्यत्वात् चम्पकाद्यविवासाद्यधिकरणविततद्रव्यवत् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जककुङ्कुमोच्चारो न दृष्टान्तः तस्य साक्षात्कारविषयत्वेन रूपाद्यव्यञ्जकत्वान् । अत एव नवभरावगन्धव्यञ्जकजले न व्यभिचारः तेन स्वीयरसस्याप्यभिव्यक्तेः । यद्वा गन्धसाक्षात्कारासाधारणकारणतावच्छेदकद्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातिमत्त्वादिति हेतुः जलस्य गन्धव्यञ्जकत्वजनकत्वेनैव न तु तदग्राप्यजात्यन्तरेण । कि० प्र० व० ॥

(३) गन्धाभिव्यक्तिसामर्थ्यमस्ति — पा० ३ पु० ॥

• गन्धोपलब्धिरिति । लौकिकगन्धसाक्षात्कार इत्यर्थः । साध्ये आदिपदस्पर्शव्यञ्जकत्वगर्भसाध्यान्तरसचनायान्यथा व्यर्थविशेषणतापत्तेः । रूपाव्यञ्जकत्वगर्भं च न साध्यं तैलदृष्टान्तानुपपत्तेः । परकीयत्वविशेषणे च गौरवात् कि० प्र० व्या० भ० ॥

† मानुषेति च गोलकविशेषणमतो न मार्जारनयनास्थिततेजसार्थान्तरम् । कि० प्र० व्या० भ० ॥

‡ घटेति । घटसाक्षात्कारकारण घटसंयोगस्तदधिकरण यत्नेजस्तद्गतयो घटसाक्षात्कारकारण संयोगस्तदधिकरणमित्यर्थः । कि० प्र० व्या० भ० ॥

पार्थिवावयवैरारब्धं घ्राणम् । विषयस्तु द्यणुकादि-
प्रक्रमेणारब्धस्त्विविधः । मृत्पाषाणस्यावरलक्ष-
णः । तत्र भूप्रदेशाः प्राकारेष्टिकादयो मृद्विका-
राः । पाषाणा उपलमणिवज्रादयः । स्यावराः वृ-
क्षतृणौषधिगुल्मलतावतानवनस्यतय इति ॥

येवमित्यत आह । जलाद्यनभिभूतैरिति । अत एव श्लेषाद्य-
भिभवे सति गन्धो न गृह्यत इति भावः । घ्राणमिति । लो-
कप्रसिद्धमित्यर्थः । तृतीयं च पृथिवीकार्यमाह । विषयस्त्विति ।
यद्यपि शरीरमपि विषयः तथापि शरीरत्वेनैव तदसाधारणं
पुरुषार्थसाधनमिति दर्शयितुं तदेव रूपं तस्य दर्शितम् । वक्ष्य-
माणे तु विषयत्वमेयासाधारणमतस्तदुच्यते । द्यणुकादिप्रक्रमे-
णेति । द्यणुकमादिर्यस्य प्रक्रमस्य तथोक्तस्तेनारब्धो निष्पा-
दितः । मृत्त्वं मृत्तिकात्वम् । पाषाणत्वं प्रस्तरत्वम् । स्यावरत्वं
उद्भित्त्वं सामान्यविशेषाः । तत् मृत्तिकात्वं केषु वर्तत इत्यत
आह । तत्रेति । मृद्विकारा मृत्तिकारूपा विकाराः (१) । के
पाषाणा इत्यत आह । उपलेति । उपलाः यावाणः । मणयो
माणिक्यादयः । वज्रं हीरकम् । आदियहणाङ्गैरिकादयः । स्या-
वरा इति । वृक्षाः पुष्पफलवन्तः स्कन्धशाखिनः । तृणान्युलपा-
दीनि । औषधयः फलपाकान्ताः यवादयः (२) । गुल्मा राटाः ।

(१) मृत्तिकाकारा विकारा मृत्तिकाकारा — पा० ३ पु० ॥

(२) कदल्यादयश्चेत्यधिकं २ पु० ॥

लताः कुशमण्डीप्रभृतयः (१) । अवतानाः कीतव्यादयः । वन-
क्षतयो विना पुच्छं फलिनः । अथ च शरीरग्रहणेनैव तद्वयवा
नासाख्यादयस्तद्विकाराश्च क्षीरहृतादयः संगृहीताः । इन्द्रि-
यग्रहणेनैव तद्वयवाः विषयग्रहणेनैव हवणुकादयः । पाषाणग्र-
हणेनैव हरितालादयः । स्नावरग्रहणेनैव पद्मपुष्पादयः । वृक्ष-
ग्रहणेनैव काष्ठादयः । वृक्षग्रहणेनैव तालादयः । ओषधिग्रह-
णेनैव तद्विकारास्तन्दुलतीलादय इति । ननु कीयं हवणुकादि-
प्रक्रमो हवणुक एव मानाभावात् (२) । असरेणवस्तावत्प्रत्यक्ष-
सिद्धाः । ते च चाक्षुषद्रव्यत्वा(३)देव महान्तो द्रव्यस्य (४)
चाक्षुषतां प्रति रूपविशेषवन्नहत्त्वस्यापि कारणत्वात् । अन्य-
था दूरदूरतरादौ तत्प्रकर्षानुविधानानुपपत्तेः महत्त्वे सति
रूपवत्त्वात् कर्मवत्त्वाच्च ते साधयवाः कार्याश्च । अन्यथावयवग-
तसंख्यायानुपपत्तौ महत्त्वानुपपत्तौ (५) । नित्यत्वि प्रकृष्टका-
ष्ठाप्राप्ताल्पभावस्य महत्त्वविरोधात् । न च असरेणवयवा अपि
साधयवास्तद्वयवकल्पनायां प्रमाणाभावात् । नहि असरेणवत्
तेपि महान्तो रूपविशेषवतां महतां चाक्षुषत्वप्रसंगात् । यद्य-
पि च तेपि महत्त्वव्यावृत्तिरणपरिमाणाः निरवयवत्वाच्च प्रचय
(६)वञ्चितास्तथापि बहुत्वान्महान्ति कार्यद्रव्याणां(७)रप्स-

(१) कुशमण्डीप्रभृतयः—पा० ३ पु० ॥

(२) प्रमाणाभावात्—पा० ३ पु० ॥

(३) चाक्षुषद्रव्यतया—पा० ३ पु० ॥

(४) रूपवद्द्रव्यस्य—पा० ३ पु० ॥

(५) अवयविसहत्वनुपपत्तेः—पा० ३ पु० ॥

(६) प्रश्लिष्यप्रचय—पा० ३ पु० ॥

(७) बहुत्वसंख्यास्तीति महत्कार्यद्रव्याणि—पा० ३ पु० ॥

न्ते तथा च परमाणव एव चसरेणवयवा इति तत्कुतो द्व्यणुक-
म् । उच्यते । महत् कार्यद्रव्यस्य कार्यद्रव्यारभ्यत्वनियमात्
द्व्यणुकसिद्धिः । अन्यथा परमाणुभिरेव बहुत्वसंख्योपेतैर्महद्द्व-
व्यारभ्ये गोघटादेरपि तैरेवारभ्यादान्तरालिकात्यान्पतरादि-
कार्योपलभ्यविरोधात् (१) । तथा च (२) त्र्यणुकवदनुपलक्षित-
रेखोपरेखादिर्घटादिरपि स्यात् । तथा च संस्थानभेदानुपल-
भ्ये तदभिव्यङ्ग्यं घटत्वादिकमपि नोपलभ्येत । न चारभ्याप्यार-
भन्त इति तदुपलभ्योपपत्तिर्मूर्तानां समानदेशत्वानुपपत्तिः ।
न्यूनाधिकदेशतया समानदेशत्वेष्वप्यविरोध इत्यपि नास्ति । न्यू-
नदेशतया हि यत्र नास्ति तत्राधिकदेशस्य स्थितिं माविरोक्षी-
त् । स्वदेशेतु विरुद्धादेव । तत्राप्यविरोधे मूर्तत्वं जह्यात् । अ-
वयवरूपादिवत् संयोगिन्यपि वा देशे न्यूनाधिकदेशतया स-
मानदेशत्वाविरोधः स्यात् । न चोदञ्चनावच्छिन्ने (३) देशे घ-
टादिः संयोगेन वर्तते । कथं तर्हि चरमादितत्त्वपकर्षणे अ-
ल्पतरतमादिपटोपलभ्य इति चेत् प्रतिबन्धकविगमेऽवस्थित-
संयोगेभ्यः खण्डपटोत्पत्तिः । आद्यादितत्त्वपकर्षणे त्वयाप्येषै-

(१) आन्तरालिकेति । घटे नष्टे कपालशर्कराचूर्णादिकार्यं नोपलभ्येत्ये-
त्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

(२) तथाहि—पा० ३ पु० ॥

(३) न चोदञ्चनादिच्छिन्ने—पा० ३ पु० ॥ उदञ्चन शराव ॥ कि०
प्र० व० ॥

• यद्यपि घटशरावोदञ्चनादिभेदेनेति चतुर्थटीकादर्शनादुदञ्चनशरावयो-
र्भेदस्तथापि शरावपदेनात्र शराव उक्तः । टीकायामपि सामान्याविशेषभेदे-
नैव पौनरुक्त्यम् । यद्वोदञ्चन शराव एव टीकायां तदुदञ्चनपदेन ऊर्द्धमञ्चन
मस्येति व्युत्पत्त्या ऊर्ध्वगमनशील वस्त्वन्तरमेवोक्तम् । कि० प्र० ६ पा० भ० ॥

व रीतिरेनुमन्तव्या । अन्यथा (१) हितन्तुकादिपटपर्यन्तसम-
स्तकार्यविनाशे खण्डपटानुत्पत्तौ च तत्त्वतिरिक्तं न किञ्चिदु-
पलभ्येत । नन्वेवविचारो ह्यणुकैश्चपि समानस्तैरपि हि यदि
बहुभिः कार्यद्रव्यमारभ्यते घटादयोऽप्यारभ्येरन् तथा चान्तरा-
लिककार्यपरम्परानुपपत्तौ तदनुपलभ्यप्रसंगः । अथ तैस्त्रसरे-
णुगेवारभ्यत इति नियमः । परमाणुभिरपि स एवारभ्यत इति
तुल्यम् । ज्ञातव्यो ऽयं पक्षो विशेषो वा वक्तव्यः । उच्यते । यथा
ह्यवयवावयविप्रसंगः परमाणुषु विश्राम्यति । तथायमवयवसं-
ख्यापकर्षः क्वचिद्विश्राम्येत् । न च त्रित्वमपकर्षकाष्टा द्वित्वैक-
त्वयोः संभवात् । तत्रैकमनारम्भकमवयवसंयोगानुपपत्तावस-
मवायिकारणाभावात् । अनेकसंख्याभावे वावयविनो ऽवय-
वापेक्षयाधिकपरिमाणानुपपत्तेः । अवयवापेक्षया चावयविनो
ऽधिकपरिमाणत्वनियमात् । एकस्य चावयवस्य विभागानुपप-
त्तौ तत्कार्यस्य विनाशसम्भवे नित्यत्वप्रसङ्गादिति । तथा च द्वि-
त्वमपकर्षपर्यन्तस्तदादिरयमारम्भः । तच्च द्वाभ्यां परमाणुभ्या-
मारम्भं कार्यं न स्यात् । तथात्वे तस्य कारणाभावात् । तदपि
च द्वाणुकं यदि नारभेत । यदि हि द्वित्वसंख्यायुक्तमेवारभेत
उभयथापि तदुत्पादनवैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात् तेन महद्द्रव्यमार-
भ्यमाणं बहुत्वसंख्यायोगिनैवेति नियमः । न च ह्यणुकवत्प-
रमाणुवोपि बहुत्वसंख्यामाश्रित्य महत्कार्यमारप्स्यन्त इति
युक्तम् । अनियमारम्भस्य (२) निषिद्धत्वात् । कारणकारणस्य

(१) तथाहि—पा० २ पु० ॥

(२) अनियमारम्भयेति । तत्सरेणोः कस्यचिद्रणुकेन कस्यचिच्च परमाणु-
भिरारम्भे । तदनुहेतुत्वं न स्यादित्यर्थः । नन्वणुपरिमाणमाश्रयत्वेन कारणानुग-

अपत्त्वामिसम्बन्धादायः । रूपरसस्पर्शद्रव्यत्व-

च कार्यकार्यजातीयानारम्भकत्वात् । नहि तन्मवः षटमारम्भ-
न्ते तत्कारणं चांशव इति । तस्माद् (१) विवादाध्यासितास्तस-
रेणवो न निरवयवद्रव्यारम्भाः सावयवद्रव्यारम्भा इति वा म-
हत्त्वे सति कार्यत्वात् उभयवादिसिद्धद्वयणकारम्भत्रसरेणवत्
घटवदेति । एवं तर्हि द्व्यणुकमपि न निरवयवद्रव्यारम्भं साव-
यवद्रव्यारम्भं वा कार्यद्रव्यत्वात् त्रसरेणवद् घटवदेति स्यात्
न स्यादनवस्थाप्रतिहतत्वादिति द्व्यणुकादिप्रक्रमसिद्धिः पर्य-
वसिता पृथिवीति ॥

अथेदानीमपो निरूपयति । अपत्त्वामिसम्बन्धादिति । अ-
पत्वं नाम सामान्यविशेषः । तेनाभिसम्बन्धादित्यादि (२) पूर्व-
वद्व्याख्येयम् । तासां द्रव्यत्वसिद्धये गुणानाह रूपरसेत्यादि ।

मः स्यादित्यत आह । कारणकारणस्येति । व्यणुककारणद्रव्यणुककारणस्य पर-
माणो स्वकार्यद्रव्यणुकस्य यत्कार्यजातीय त्रसरेणुजातीय तदारम्भकत्वं नास्ती-
त्यर्थः । यद्वा । आरम्भारम्भकत्वादतिषेधाभिप्रायक एषावयं ग्रन्थः । कि० प्र०
ब० ॥

(१) तस्मादिति । ननु साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापक महावयवारम्भ्यत्वमुपा-
धि । तथा त्रसरेणुर्नित्यद्रव्यारम्भ्य द्रव्यारम्भ्यत्वे सति महदनारम्भ्यत्वात् ।
परमाणुगन्धवदिति प्रतिरोधः । अत्राहुः । अस्ति तावन्महत्त्वात्मकं कार्यं तत्
प्रति कारणत्व कार्यद्रव्यत्वेनैव गृहीतं न च महत्त्वविशेष एष तत्त्वेन जनकत्व
त्रसरेणौ व्यभिचारादित्यकारणककार्योत्पत्त्या विषयक्षयक्षणेन साधनस्य साध्य-
व्याप्यतया तद्व्यापकत्वे नोपाधेः साध्याव्यापकत्वात् द्रव्यणुकारम्भत्रसरेणा-
वेव साध्याव्यापकत्वात् । यद्वा । त्रसरेणुर्न नित्यद्रव्यसमवेतः शब्दान्यत्वे स-
त्यस्मदादिबहिरिन्द्रियग्राह्यत्वाद् घटवत् न च प्रत्यक्षसमवेतत्वमुपाधिः अप्र-
त्यक्षव्यक्तिप्रत्यक्षगन्धादौ साध्याव्यापकत्वादित्यत्र तात्पर्यम् । कि० प्र० ब० ॥

(२) तेनाभिमतसम्बन्धादित्यादि—पा० १ पु० ॥

स्नेहसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वाप-
रत्वगुरुत्वसंस्कारवत्यञ्च । एते च पूर्ववत् सिद्धाः ।
शुक्लमधुरशीता एव रूपरसस्पर्शाः । स्नेहोन्माद्ये-

तत्र प्रमाणं सूचयति । एते चेति । पूर्ववदिति यथा पृथिव्यां सू-
चकारवचनाद् गन्धादयः सिद्धास्तथा अप्सु रूपादयः सिद्धा
इत्यर्थः । तथा च सूत्रं रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाद्ये-
ति । यथा च चाक्षुषवचनात् सम संख्यादयः पृथिव्यां तथा
अप्स्वपि । यथा पतनोपदेशाद्गुरुत्वं पृथिव्यां तथा तोयेपि यथा
चोत्तरकर्मवचनात् पृथिव्यां संस्कारस्तथा पायःस्वपीति । एवं
गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वे सिद्धे पृथिव्यादिभ्यो व्यवच्छेदहेतोरपत्वस्य
व्यवस्थाहेतून् गुणविशेषानाह । शुक्लमधुरशीता एव रूपरस-
स्पर्शा इति । सहस्रशो ऽग्निसंयोगेनाप्यपरावर्तमानमभास्वर-
शुक्लमेव रूपमप्सु न हि पार्थिवपटस्फटिकादौ वर्तमानं शुक्लम-
पि रूपमग्निसंयोगान्न परावर्तते अपरावर्तमानमपि (१) वा तेज-
सि (२) भास्वरं तस्मादनेन विशेषेण रूपमपत्वव्यवस्थाहेतुः एष
च विशेषः (३) पृथिवीरूपस्य पाकजत्वप्रदर्शनेन तेजोरूपस्य
भास्वरत्वस्थापनेन सूचितः । उक्तयुक्तेरेव जलादिरूपस्यापाक-
जत्वं पार्थिवा एव हि संसृष्टभागा(४)स्तत्र क्वाथेन पच्यन्ते ।
एतेन रसोपि व्याख्यातः । नहि पार्थिवे स्त्रीरश्कर्करादौ वर्तमा-

(१) अपरावर्तमानमपि—पा० २ पु० ॥

(२) तेजसो—पा० २ पु० ॥

(३) एष एव—पा० २ पु० ॥

(४) द्रव्यभागा—पा० २ पु० ॥

व । सांसिद्धिकं द्रवत्वं च । तास्तु पूर्ववद् द्विवि-

नमपि माधुर्यं पाकेन व्यावर्तते । इह तु सहस्रशः पच्यमानम-
पि माधुर्यमेव ईषत्स्वाभावं तु तत्तदपि तथैव । यत्पुनरम्बुधि-
सिन्धुभेदेन क्षारादिरपि रसः पाथस (१) उपलभ्यते स दशमू-
लकषायस्यैव पार्थिवद्रव्योपाधिकः कथमन्यथा तस्यैव घन-
पीतमुक्तस्य रसो मधुर एव । एवमपां स्पर्शाऽपि शीत एव ।
क्वचित्तु सन्नपि तेजःस्पर्शाभिभवान्नोपलभ्यते तदपगमे पुनरूप-
लभ्येति । तदेभिर्विशेषै रूपरसस्पर्शा अप्वव्यवस्थापका इ-
त्युक्तम् । स्नेहस्तु स्वरूपत एवेत्याह । स्नेहोभस्येवेति । अत्र के-
चिदाहुः न स्नेहो जलधर्मस्तेलादिवज्जले ऽनुपलभ्येः नापि पृ-
थिव्या विशेषगुणः सर्वपृथिव्यव्यापकत्वात् तस्मात् पार्थिववि-
शेषेषु घृततैलवसादिषूपलभ्यमानः सामान्यविशेषो ऽयं गव्य-
माहिषादिषु दधित्ववदिति । तदसत् स्निग्धस्निग्धतरादिभेदेन
सातिशयत्वात् न च गोमहिष्यादिषु गुणमनाश्रित्य तारतम्य-
मस्ति नहीषन्मधुरादिवदीषद्गौरतिशयेन गौरिति भवति त-
स्मादतिशयस्य गुणैकनिमित्तत्वात् सामान्यविशेषतया च स्ने-
हस्य सामान्ये ऽसम्भवाद् गुण एव स्नेहः किं च स्निग्धद्रव्यावय-
वपरम्पराया अपि स्निग्धत्वादापरमाणु स्नेहः स्यात् न च प-
रमाणुषु पृथिवीत्वादेरन्या अपरा जातिरस्ति व्यवस्थापका-
भावात् चीरत्वादिवद्भविष्यतीति चेत् न तस्यापि परमाणुष्व-
भावात् पाकजरूपरसस्पर्शविशेषव्यङ्ग्यं हि चीरत्वादि तथा च

पाकान्तरेण तन्निवृत्तौ क्षीरत्वादेर्निवृत्तिप्रसङ्गात् । न च सत्यां
व्यक्तौ सामान्यनिवृत्तिरिष्यते न चाविवक्षितसत्ताकाः सम्भव-
मात्रेण तस्याभिव्यञ्जकाः सर्वपार्थिवपरमाणूनां क्षीरत्वापत्तौ
तदारब्धसर्वकार्यस्य पृथिवीत्ववत् क्षीरत्वापत्तेः द्व्यणुकादौ
क्षीरत्ववद् भविष्यतीति चेत् न तदारब्धकेषु परमाणुषु तद्व्य-
वस्थाहेतोः क्षीरत्ववद् गुणविशेषस्याभावात् भावे वा स एव
स्नेहः न ह्यत्र रूपादयो (१) व्यवस्थाहेतवो नापि (२) तद्विशे-
षास्तेषां घृतत्वादिद्व्यवस्थापकत्वात् न च व्यवस्थाकारणं
कारणसामान्यमस्ति तैलघृतवसानां बीजक्षीरमांसयानित्वा-
त् । अत एव नारिकेलस्नेहस्यापि (३) तैलत्वं रसादिसारूप्या-
दपि तु घृतव्यपदेशः तस्मात् परमाणुषु वर्तमानः कारणगुण-
(४) क्रमेणान्यावयविपर्यन्तं आयातो गुणविशेषः स्नेह इति
युक्तम् (५) । न च घृतादिष्वेव स्नेहीपलब्धिः सातिशयः स्नेह-
स्तत्रोपलभ्यते गुरुत्वमिव सुवर्णं । वस्तुतस्तु सर्वजलधारिणी-
स्निग्धता अन्यथा जलावसेकेन सक्तुसिकतादीनां सङ्ग्रहो न
स्यात् स हि स्नेहद्रवत्वकारितः संयोगविशेषो धारणाकर्षण-
हेतुः न वासौ (६) केवलद्रवत्वहेतुकः काचकाञ्चनादिभिरति
द्रवीभूतैः (७) रपि वालुकायसङ्ग्रहात् नापि स्नेहमात्रकारितः

(१) रूपरसगन्धादयो—पा० २ पु० ॥

(२) न च—पा० २ पु० ॥

(३) नारिकेलफलस्यापि—पा० २ पु० ॥

(४) कारणपूर्व—पा० ३ पु० ॥

(५) स्नेह इत्युच्यते—पा० २ पु० ॥

(६) न वासौ—पा० २ पु० ॥

(७) अमिद्रवीभूतैः—पा० २ पु० ॥

घाः नित्यानित्यभावात् । कार्यं पुनस्त्रिविवधम् । श-

स्वानै(१)र्घृतादिभिरप्यसंग्रहात् तस्मात् सकलजसहेतुकः स-
ङ्गहीभवंस्तत्र द्रवत्वमिव स्नेहमपि सांसिद्धिकमवस्थापयति(२)
तथापि नैमित्तिकद्रवत्वमिव नैमित्तिकः पृथिव्यामयं भविष्यति
पार्थिवेष्वपि घृतादिषूपलब्धेरिति चेत् तदन्ययव्यतिरेकाननु-
विधानात् न हि यथा जतुघृतादिष्वद्रवेषु पावकसम्पर्काद् द्र-
वत्वमुपभूयते तद्विरोधिसलिलावसेकाच्च निवर्तते तथा स्नेहः ।
तस्मात् पाकजतघाविधगन्धरसरूपादिमद्भिः परमाणुभिर्हृ-
ण्णादिक्रमेण घृतादिद्रव्यमारभ्यते । तत्र चापष्टभक्ततया
निमित्ततामाभन्नाः पानीयावयवास्तेषां संयुक्तसमवायेन स्नेह-
स्तत्रापलभ्यत इति स्थितम् । सांसिद्धिकं च द्रवत्वमन्वस्येवेत्य-
नुकर्षणार्थश्चकारः । तैलक्षीरादिषु पार्थिवत्वसिद्धिः संयुक्तसम-
वायात्तदुपलब्धिः । शैत्यस्नेहवतां तेषां पार्थिवत्वमेव कथमिति
चेत् तैलस्य भौमानलेभ्यनत्वाद् घृतवत् । जतुक्षीरस्य च पिण्डी-
भावेऽपि प्रत्यभिज्ञानाद् घृतवदेवेत्यादि स्वयमूहनीयम् । तास्तु
पूर्ववदेव द्विविधाः । नित्यानित्यभावात् । तुशब्दोप्यर्थः । पृथि-
वी तावद् द्विविधा आपोऽपि तथैव (३) । पूर्ववदिति कार्यतया
परमाणुतया चेति । यथा पृथिवी नित्याऽनित्या च तथेत्यर्थः ।
ता इत्यत्र विभक्तिविपरिणामेन (४) तासां कार्यं त्रिविधं श-

(१) स्नेहमात्रहेतुकः स्नेहवद्विरीप पिण्डीभूतै— पा० २ पु० ॥

(२) तस्मादुभयमपि व्यवस्थापयति— पा० २ पु० ॥

(३) आपोऽपि द्विविधा—पा० ३ पु० ॥

(४) परिणामेन—पा० १ पु० ॥

रीरेन्द्रियविषयसञ्ज्ञकम् । तत्र शरीरमयोनि-
जमेव वरुणलोके पार्थिवावयवोपष्टम्भादुपभोग-
समर्थम् । इन्द्रियं सर्वप्राणिनां रसोपलम्भकं

रीरेन्द्रियविषयसञ्ज्ञकम् । तदेतन्निगदव्याख्यातं पृथिव्या-
मिवात्रापि तात्पर्यमूहनीयम् । आपः कुत्र (१) चिच्छरीरार-
म्भिकाः द्रव्यारम्भकत्वात् पृथिवीषत् । द्रव्यस्य हि द्रव्यारम्भ-
णयोग्यता शरीरेन्द्रियविषयभावेन व्याप्ता यदेतन्नेकमप्यारम्भ-
ते तदन्यदपि यत्रैकं नैतदन्यदपीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपल-
म्भात् । ततो यद्यापः शरीरं नारमेरन्नेन्द्रियविषयावपि नारमे-
रन् । न चैवम् । तस्मात् कचिच्छरीरमप्यारम्भन्त इति स्थिते
कीदृक् शरीरमित्यपेक्षायामाह । शरीरमयोनिजमेवेति । शु-
क्रशोणितयानियमेन पार्थिवत्वात् । पार्थिवेन च पाथसीया-
नामनारम्भात् तदयोनिजमेव । नन्वुपलब्धिबाधितमेतदि-
त्यत आह । वरुणलोक इति । व्यवहितविप्रकृष्टत्वान्नोपलभ्यते ।
न त्वभावात् । आगमादुपलब्धेरिति भावः । ननु भङ्गरस्वभा-
वत्वादपां (२) तदारब्ध कथमुपभोगायतन तदित्यत आह ।
पार्थिवेति । यथा कठिनत्वात् पृथिव्यास्तदारब्धमप्यवयवोपष्ट-
म्भादुपभोगः (३) समर्थम् । तथाप्यपत्वाद्भवमपि पार्थिवाद्यवय-
वोपष्टम्भात् तदप्युपभोगसमर्थम् । विजातीयारम्भकत्वमात्रं हि
प्रतिषिद्धं ननु परस्परानग्रहीपीत्यर्थः । इन्द्रियमिति । यद-

(१) क—पा० ३ पु० ।

(२) ननु स्वभावद्रवत्वादपां — पा० ३ पु० ॥

(३) अवयवोपष्टम्भादुपभोगसमर्थम् — पा० ३ पु० ॥

अन्यावयवानभिभूतैर्जलावयवैरारब्धं रसनम् ।
विषयस्तु सरित्समुद्रहिमकरकादिरिति ॥

तेजस्त्वाभिसम्बन्धात् तेजः । रूपस्पर्शसंख्याप-
रिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वसं-
स्कारवत् । पूर्ववदेषां सिद्धिः । शुक्लं भास्वरं च

सोपलब्धिसाधनमिन्द्रियं तदाप्यम् । तत्रापि (१) रसोपल-
ब्ध्या स्वरूपसिद्धिः । आप्यत्व च रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसा-
भिव्यञ्जकत्वात् । सक्तरसाभिव्यञ्जकादकवत् (२) । प्राणिभेदे-
नेन्द्रियप्रकृतिवैचित्र्यनिवारणाय सर्वप्राणिनामिति । अन्या-
वयवानभिभूतैरिति । वाताद्याभिभवे जडजिह्वत्वादिति भा-
वः । किं नामधेयं तदित्यत आह । रसनमिति । तृतीयां
विधामाह । विषयस्त्विति । आप्यत्वे हिमकरकर्याः शिलीभा-
वोपपत्तिं द्रवत्वे वक्ष्यतीति ॥

तेजसो लक्षणमाह । तेजस्त्वाभिसम्बन्धादिति । व्याख्यान
पूर्ववत् । तस्य द्रव्यत्वव्यवस्थितये गुणानाह । रूपस्पर्शेत्यादि ।
अत्र प्रमाणं सूचयति । पूर्ववदेषां सिद्धिरिति । तेजो रूपस्पर्श-
वदिति सूत्रकारवचनाद्रूपस्पर्शौ । चाक्षुषवचनात् सप्त सं-
ख्यादयः । अग्निं सामान्यवचनाद् द्रवत्वं उत्तरकर्मवचनात्
संस्कार इति । पृथिवीवदेते सिद्धाः । प्रसिद्धा इत्यर्थः । तेज-
स्त्वव्यवस्थापकान् विशेषानाह । शुक्लभास्वरं च रूपमिति ।

(१) अत्रापि—पा० ३ पु० ॥

(२) सक्तरसाभिव्यञ्जकदन्तेदकवत्—पा० ३ पु० ॥

रूपम् । उष्ण एव स्पर्शः । नैमित्तिकं द्रवत्वं च । त-
दपि द्विविधम् । अणुकार्यभावात् । कार्यं शरी-
रादित्यम् । शरीरेन्द्रियविषयसञ्ज्ञकम् । शरी-
रमयोनिजमेव आदित्यलोके पार्थिवावयवोप-
टम्भाच्चोपभोगसमर्थम् । इन्द्रियं सर्वप्राणिनां रू-

चस्त्वर्थः पृथिव्यादिरूपाद् व्यवच्छिन्नति । भास्वरत्वं च सा-
मान्यविशेषः । स च रूपान्तरप्रकाशकत्वेन व्यज्यते । तद्रूपं
तेजस एव तेन भास्वररूपं तेज इति लक्षणार्थः । शुक्लमिति
स्वरूपकथनम् । पच्यमानेन्धनमन्निधिक्षतस्तु लोहिताद्युपलभः ।
तद्विरहे चन्द्रतारकादिमहसि शुक्लस्यैवोपलभ्यादिति प्रति-
पादनार्थम् । न च तत्राप्यविन्धनतया तोयरूपसङ्क्रान्त्या
धावन्त्यप्रतीतिरिति वाच्यम् । अपां रूपेण विजातीयानभि-
भवात् । न हि जलप्लाविता नीलादयः श्वेतन्त इति । उष्ण
एव स्पर्श इति । एवकारश्चन्द्रचामीकरचक्षुरादिषु अनुपलभ-
हेतुकां विप्रतिपत्तिमपनेतुम् । तेषां तेजसत्वेनोष्णत्वानुमा-
नात् । अनुद्भूतत्वेनानुपलभः । न त्वभावात् । तदपि द्विविध-
मिति पूर्ववत्तात्पर्यम् । कार्यभेदमाह । शरीरादित्यमिति ।
शरीरमादिर्यस्य तत्तथा । न पार्थिववत्तेजसं शरीरमुपलभ्यत
इत्यत आह । शरीरमिति । तेजसोपि शरीरारम्भकत्वं तोय-
वत् साधनीयम् । ज्वलदनलकल्पेन कस्तेनोपभोग इत्यत आह ।
पार्थिवेति । इन्द्रियमाह । इन्द्रियमिति । यद्रन्ध्राद्यव्यञ्जकत्वे
सति रूपस्य व्यञ्जकमिन्द्रियं तत्तेजसम् । सर्वप्राणिनामिति ।

प्राणिभेदेनेन्द्रियप्रकृतैर्वैचित्र्यशङ्कानिवारणार्थम् । तस्माद्भावे
रूपोपलब्धिः प्रमाणम् । तैजसत्वे च स्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति
रूपाभिव्यञ्जकत्वम् (१) । प्रदीपवत् । इह केचिदाहुः । अप्रा-
प्यकारि चक्षुः अधिष्ठानासम्बद्धार्थग्राहकत्वात् (२) । यत्पुनः
प्राप्यकारि न तदधिष्ठानासम्बद्धार्थग्राहि यथा रसनादि ।
पृथुतरग्रहणाच्च । यदि च प्राप्यकारि चक्षुः स्यात् स्वतोऽधिक-
परिमाणं न गृह्णीयात् । न खलु नखरञ्जनिका परशुच्छेद्यं
हिनन्ति । शाखाचन्द्रमसीस्तुल्यकालग्रहणाच्च (३) । यदि हि
गत्वा गृह्णीयात् निकटस्थमाशु प्राप्नुयात् । दवीयम् (४) चिरे-
णेति । न तुल्यकालमुपलभ्येत् । अनुभवती तून्मूलमेव नयने
शाखां शीतमयूखं चेति । काचाभ्रपटलस्फटिकाद्यन्तरितो-
पलब्धेऽपि । यदि हि प्राप्य गृह्णीयात् प्रतिघातिना स्फटिका-
दिद्रव्येण विष्टम्भादप्राप्तं प्रमर्षत्तुणादिक (५) नाददीत त-
स्मादप्राप्यकारि ततो न तैजसमिति । तदमत् । अधिष्ठा-
नासम्बद्धार्थग्राहित्वस्य प्रदीपेनानैकान्तिकत्वात् । पृथुतरग्रह-
णस्यापि पृथ्व्यतया तददेवोपपत्तेः । तुल्यकालग्रहणं त्वसिद्ध-
मेव । तदभिमानस्य कालमन्निर्कर्षणोपपत्तेः । अचिन्त्यो हि तै-
जसो लाघवातिशयेन वेगातिशयो यत्पाचीनाचलचूडावल-

(१) रूपाभिव्यञ्जकत्वात्—पा० १ पु० ॥

(२) माहन्त्वात्—पा० ३ पु० ॥

(३) शाखेति । गतिक्रमे प्राप्यग्रहणे हि कमिकं ग्रहणं स्यात् तथा नानुप-
वविरोध इत्यर्थः । कि० भा० प० ॥

(४) दवीयस्त्वु—पा० ३ पु० ॥

(५) प्रमर्षत्तुणादिक—पा० ३ पु० ॥

स्मिन्नेव भगवति मयूखमालिनि भवनादरेषु आलोक इत्यभि-
मानो लौकिकानाम् । केचित्तु (१) संसर्गिद्रव्यतया निःसरदेव
नायनं तेजो बाह्यालोकेनैकता गतं युगपदेव तावदर्थेन संसृ-
ष्टमिन्द्रियमुत्पादितवदिति शाखाचन्द्रमसीस्तुल्यकालग्रहणमु-
पपद्यत एवेति समादधु. (२) । तदसत् । पृष्ठभागव्यवहृता-
र्थोपलम्भ (३) असङ्गात् । इन्द्रियप्राप्तये ह्यार्जवावस्थानमुपयुज्यत-
इति । स्फटिकाद्यन्तरितोपलब्धिरपि प्रसादस्वभावतया स्फ-
टिकादीनां तेजोगतेरप्रतिबन्धकतया प्रदीपप्रभावेदेवोपपन्ने-
ति (४) । येषां त्वप्राप्यकारि चक्षुस्तेषामप्राप्तत्वाविशेषा-
दव्यवहितवत् कुड्यादिव्यवहितमपि किं न गृह्णीयात् । न हि
व्यवधायकं प्राप्तिविघातादन्यत्र सत्तयैव कार्यविरोधि तथा
त्वे तस्मिन् सति न क्वचित्कार्यं भवेत् योग्य योग्येन गृह्यते । त-
त्त्वयोग्यत्वान्न गृह्यते न तु व्यवहितत्वादित्यपि वार्त्तं स्थैर्यं
स्वरूपयोग्यतायास्तदानीमप्यपरावृत्तेः । क्षणिकत्वेपि प्रत्या-
सीदतां सहकारिणामतिशयजनकत्वात् । न ह्यप्रत्यासीद-
न्तं सहकारिप्रत्ययां समासहस्रेणापि भावानतिशाययन्ति ।
प्रत्यामत्तिश्च बीजनये निरन्तरोत्पादः । अस्माकं च द्रव्ययोः
सयोग एव स्यात् । न च कृष्णमारस्यार्थेन निरन्तरोत्पादः ।
नापि सयोगः । ततस्तदाश्रयस्यातीन्द्रियस्य गतिक्रमेण निर-

(१) चक्षुर्बाह्यालोकाभ्यामस्मरेण चक्षुषा तावदर्थसंस्पृष्टेन युगपत् तावदर्थ-
महर्णामति केषांचिन्मतमाह केचित्तिविति । कि० भा० पृ० ॥

(२) समाधानमाह — पा० ३ पृ० ॥

(३) व्यवस्थितार्थोपलम्भ — पा० ३ पृ० ॥

(४) प्रभावेदेवोपपत्तिरिति — पा० १ पृ० ॥

पव्यञ्जकमन्यावयवानभिभूतैस्तेजोवयवैरारब्धं च-
क्षुः । विषयसञ्ज्ञिकं चतुर्विधम् । भौमं दिव्यमु-
दर्यमाकरजं च । तत्र भौमं काष्ठेभ्यनप्रभवमूर्ध्व-
ज्वलनस्वभावं (१) पचनस्वेदनादिसमर्थम् । दिव्य-

त्सरोत्पादेन वा संयोगेन वेत्यवशिष्यते तदेतदग्रे निरूपयिष्य-
त इति दिक् (२) । कथमेतदेव तथा नान्यदूष्मादीत्यत आह ।
अन्येति । अन्येत्युपलक्षणम् । समानजातीयेन बलवता दुर्ब-
लमभिभूयते । कथमन्यथा सौरिण तेजसा नयनमभिभूतं रु-
पग्रहणासमर्थं भवति । चक्षुरिति लोकप्रसिद्धमित्यर्थः । विष-
यविभागमाह । विषयसन्निकमिति । विषय इति संज्ञा य-
स्य तच्चतुर्विधम् । भौमं भूमौ भवम् । दिव्यं दिवि भवम् । उदर्य-
मुदरे भवम् । आकरजं खनिराकरस्तास्माज्जातम् । काष्ठेनो-
द्भिद्विकारान् पार्थिवानुपलक्षयति तदेवेत्यनं दीपनं यस्य त-
त्तद्योक्तम् । उर्ध्वज्वलनमेव स्वभावो यस्य तत्तथा । जातिनिबन्ध-
नां (३) धर्मः स्वभाव इत्युच्यते । परार्थतामाह । पचनेति ।
पाकां विकृतेदनं रूपपरावृत्तिर्वा । स्वेदनं वातश्लेष्मणोरपगमः ।
आदिग्रहणाच्छीतदुःखोपशमो दाहदुःखोत्पादनं च । दि-
व्यमवित्थनं आप एवेत्यनं यस्य तत् । किं तदित्यत आह (४) ।

(१) स्वभावक — पा० ३ पु०

(२) निराकरिपत्तात्येषा हि दिक् — पा० ३ पु० ॥

(३) निबन्धो — पा० ३ । १ पु० ॥

(४) तदन आह — पा० ३ पु० ॥

मबिन्धनं सौरविद्युदादि । भुक्तस्याहारस्य रसा-
दिभावेन परिणामसमर्थमुदर्यम् । आकरजं सु-

सौरं सूरस्येदं सौरम् । विद्युदचिरप्रभा । आदिग्रहणाद्वह्वा-
नल इत्येतदपि दिव्यम् । भुक्तस्याहारस्येति । आह्रियत इत्या-
हार आदनादिस्तस्य रसादिपरिणामनिमित्तमुदर्यम् । भुक्त
एवाहारोस्य पार्थिवाप्यरूपं इन्धनं कार्यो रसः । आदिग्रह-
णाभलधातुस्तद्विकारास्त एव परिणामास्तेषां निमित्तम् ।
आकरजं सुवर्णादि । आदिग्रहणाद्रजतताम्रकास्याद्यष्टकम् ।
कथं पुनरेतत्तैजसम् । यद्यपि गुरुत्वादयः सयुक्तसमवायेना-
प्युपपद्यन्ते । तथापि नैमित्तिकद्रवत्वादेव पार्थिवत्वमस्य सि-
द्ध्यति घृतादिवत् । न च घृतादिद्रवत्ववदेवात्यन्ताग्निसंयो-
गादेतद्रवत्वं चीयेत । तथा प्रदर्शनात् । विशेषविरोधस्य चा
द्रवणत्वात् । तथा च वक्ष्यामः । न चाचीयमाणेन द्रवत्वेन स-
म्यतिपक्षत्वमसाधारणत्वात् । किं च योपि तैजसमिच्छति-
सुवर्णं तेनाप्यत्र पार्थिवो भाग उपष्टम्भक एष्टव्यः । न चासौ
द्रवत्वदशायाः^(१) मद्रव एवास्ति । तथा चाचीयमाणद्रवत्व तत्रा-
प्यस्तीति विपक्षैकदेशवृत्तित्वाद्विरुद्धो हेतुः । तस्मात् परिभा-
वनीयमेतत् सूरिभिः । उच्यते । रूपवत्तया तावदेतच्चितया-
न्तर्भूतमिति स्थितम् । तत्र सांसिद्धिकद्रवत्वशैत्ययोरभावात् ।
स्नेहाविनाभूतद्रव्यान्तरसङ्ग्रहानुपपत्तेश्च न जलम् । न च नै-
मित्तिकद्रवत्ववत्त्वात् पार्थिवं विपक्षे बाधकाभावात् । न हि

निमित्ताद् द्रव्यान्तरे द्रवत्वोपपत्तिं किञ्चिद्विरुणक्ति । न चोर्ध्व-
ज्वलनतिर्यक्पवनवज्जातिनियतमेतत् एकदेशवृत्तित्वात् । न
च तद्विशेषनियतं सपिरादीनां भिन्नजातीयत्वात् । तस्मा-
त्तत्तद्भोगहेतुनियतादृष्टसहकार्यग्निसंयोगनिबन्धनं द्रवत्वसु-
त्पद्यमानं कम्पवन्न पार्थिवत्वादिव्यवस्थाहेतुः किं च पार्थिवं रू-
पमग्निसंयोगादसति विरोध्यन्तरे परावर्तते मति तु नेति नि-
यमः । दह्यमानेषु घटादिषु दर्शनेन जलसम्बन्धाच्च तेष्वेवाद्-
र्शनेन कार्यकारणभावव्यवस्थितिः । तद्विदं सुवर्णादि निरन्तरं
ध्यायमानमपि न पूर्वरूपं जहाति । न च रूपान्तरमापद्यते ।
तेन जलवद्वपार्थिवत्वमवधार्यते । तेनैव च द्रव्यान्तरेण प्रति-
बद्धत्वादुपपत्तिर्भाष्ये पार्थिवभागः सदृशरूप एवानुवर्तते । य-
त्तु पुटपाकादिना रक्तमारता दृश्यते तन्मिथ्याभूताभिभावकत-
त्तद्व्योपगमादिति युक्तमुत्पश्याम । तदयं प्रयोगः । सुवर्णादि
न पार्थिव अत्यन्तानलसंयोगप्यपरावर्त्तमानरूपवत्त्वात् जलव-
त् । तैजस चैतत् । पार्थिवाप्याभ्यामन्यत्वे सति रूपवत्त्वात् ।
सूर्यालोकवत् । एतेन पारदादि व्याख्यातम् । आप्यादन्यत्वस्य
द्रव्यान्तरमग्रहाभावादेव सिद्धेः । सासिद्धिकद्रवत्वस्याग्निसंयो-
गाल्लायमानत्वेन बाधितत्वात् । अविन्धनर्तजावद्बैधर्म्योपप-
त्तिः । तैजसत्वे आगमसत्त्वादिति । नन्वभास्वररूपवत्त्वान्न
तैजस इत्यपि स्यात् । न स्यात् असिद्धेः । न हि मध्याह्ने प्रदीपो
बहिर्भास्वरो नीपलभ्यत इति न भास्वरः । उपपत्तिर्द्रव्यरूपा-
भिभवेनैवानुपलभ्यते । अथ नयनरश्मिवदनुद्भवैवानुप-
लभ्यः किं न स्यात् । न स्यात् । तद्वत्सुवर्णादिद्रव्यस्याप्यनुपल-
भ्यप्रसङ्गात् । न ह्यनुद्भूतरूपं द्रव्यमुपलभ्यते । ग्रीष्मोष्णोपि

वर्णादि । तत्र संयुक्तसमवायाद्रसाद्युपलब्धिरिति ॥

वायुत्वाभिसम्बन्धाद्वायुः । स्पर्शसंख्यापरिमाण-
पृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारवान् (१) ।

निशि दर्शनप्रसङ्गात् । अभिभवेपि मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुप-
लम्भवदनुपलम्भप्रसङ्गस्तुल्य इति चेत् । न । न हि रूपस्याभि-
भवेन द्रव्यं नोपलभ्यते । महारजनरूपाभिभूते धवलस्निग्ध प-
टानुपलम्भप्रसङ्गात् । तस्मादभिभूतत्वादूपमेव न दृश्यते । स
तु मापराशिप्रविष्टमशीवन्महाप्रकाशसमाहारात्नेच्यत इति
सर्वमवदातम् । कथं तर्हि सुवर्णादौ रसाद्युपलब्धिरित्यत आ-
ह । तत्रेति ॥

प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्य(२)गुणाश्रयतया पृथिव्यादीनां सुप्र-
सिद्धत्वाद्गन्धादिक्लामकमेण च व्याख्यानात् तेजोनन्तरं वायु-
लक्षणमाह । वायुत्वाभिसम्बन्धादिति । लक्षणार्थः पूर्ववत् ।
तस्य द्रव्यत्वसिद्धयर्थं गुणानाह । स्पर्शेति । एवं गुणवत्तया द्र-
व्यत्वे सिद्धे वायुत्वव्यवस्थाविशेषमाह (३) । स्पर्शोऽस्येति । अस्य
वायोरनुष्णः स्पर्श इति तेजोव्यावृत्तिरशीत इत्यदृश्यः अपाकज
इति पृथिव्याः । अत्रा(४)नुष्णाशीतत्वं अस्य प्रत्यक्षसिद्धम् ।
अपाकजत्वं त्वपार्थिवस्पर्शत्वात्तोयस्पर्शवत् । पाकजत्वं हि
विशेषान्तरव्याप्तमुपलब्धम् । अन्यथा सर्वगुणानां पाकजत्व-

(१) वेगवान्—पा० ३ पु० ॥

(२) प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्य—पा० १ पु० ॥

(३) वायुत्वव्यवस्थाहेतुविशेषमाह—पा० ३ पु० ॥

(४) तत्र—पा० ३ पु० ॥

स्पर्शोऽस्यानुष्णाशीतत्वे सत्यपाकजः । गुणविनि-
वेशात् (१) सिद्धेः । अरूपिष्वचाक्षुषवचनात् सप्त
संख्यादयः । तृणकर्मवचनात् संस्कारः । स चायं

प्रसङ्गात् । तदितो व्यावर्तमानं स्वव्याप्यमुपादाय तद्विरहि-
णि पार्थिवे विश्राम्यतीति प्रतिबन्धसिद्धिः । सोऽस्ति वायावित्य-
त्र प्रमाणं सूचयति । गुणविनिवेशेति । तथा च सूत्रं वायुः स्पर्श-
वानिति । संख्यादिषु सूत्रकारसम्प्रतिमाह । अरूपिष्विति ।
रूपरहितेषु वर्तमानानामेषामचाक्षुषत्वं वदता सूत्रकारेण रू-
परहिते वायौ सद्भावः स्वीकृतः प्रमाणं तु संख्यापरिमाणपृथक्त्वं
संयोगविभागवत्तायां वायोर्द्रव्यारम्भकत्वम् (२) संख्यापरिमा-
णपृथक्त्वसंयोगैर्विना द्रव्यारम्भानुपपत्तेः । विभागेन विना सं-
योगविनाशानुपपत्तौ आरब्धद्रव्यस्य विनाशानुपपत्तेः परत्वा-
परत्वाभ्यां विना संयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वासंभवे मूर्तत्वानुपप-
त्तेरिति । संस्कारे सूत्रकारानुमतिमाह (३) । तृणेति । तृणे कर्म
वायुसंयोगादिति वचनादित्यर्थः । तथा च प्रयोगः एतद्रूपवद्द्र-
व्याभिघातमन्तरेण तृणे कर्म स्पर्शवद्देहदृद्रव्याभिघातजं विशि-
ष्टकर्मत्वात् नदीपूराभिहतकाशादिवनकम्पवदिति । तदे-
तत् कम्पलिङ्ग इत्यत्र स्फुटीभविष्यति । एतेनारूपस्पर्शवान् वा-
युरिति लक्षणमूहेत् । तथा च सत्यशीतानुष्णापाकजस्पर्शवान्

(१) गुणविनिवेशाधिकारे तत्सिद्धे — पा० ३ । ४ पु० ॥

(२) द्रव्यत्वमेव — पा० १ पु० ॥

(३) सम्प्रतिमाह — पा० ३ पु० ॥

द्विविधोऽणुकार्यभावात् । तत्र कार्यलक्षणश्चतुर्वि-
धः । शरीरमिन्द्रियं विषयः प्राण इति । तत्रायो-
निजमेव शरीरं मरुतां लोके पार्थिवावयवोप-
ष्टम्भाच्चोपभोगसमर्थम् । इन्द्रियं सर्वप्राणिनां

वायुरिति सिद्ध्यति । सोऽयं यदनित्य एव अवयवानवस्था स्या-
त् । कस्यचिन्नाशे अनाश्रयं च कार्यमापद्येत । अथ नित्य एव
तर्हि निष्प्रामाणिकः स्यात् परमाणुस्पर्शस्यातीन्द्रियत्वात् ।
स्थूलानां शब्दधृतिकम्पानां च परमसूक्ष्मद्रव्याभिघाताद्यहेतु-
कत्वादित्यत आह । स चायमिति । द्विविधो नित्यश्चानित्य-
श्चेति । यथासंख्यमणुकार्यभावादिति । तत्र तयोरणुकार्ययो-
र्मध्ये कार्यलक्षणश्चतुर्विधः । चतस्तो विधा आह । शरीरमि-
ति । तत्र तेषु मध्ये शरीरमयोनिजमेव न तु पार्थिववद्यो-
निजमपि वायोर्द्रव्यारम्भकत्वेन तेजोवच्छरीरारम्भकत्वे स्थिते
क तदित्यपेक्षायामाह । मरुतां लोक इति । ननु तस्य ता-
त्त्वाद्यभावे वाग्व्यापाराभावात् करचरणाद्यभावे चाहारविह-
रणा(१)द्यभावात् सस्थानविशेषाभावे चेन्द्रियाश्रयत्वानुपपत्तिः
कथं भोगायतन(२)मित्यत आह । पार्थिवेति । उपलक्षणं चै-
तत् । भूतान्तरानुग्रहस्यापि सम्भवात् । इन्द्रियमिति । रूपा-
दिषु मध्ये स्पर्शस्थैवोपलम्भक यदिन्द्रियं तदायवीयम् । सर्वप्रा-
णिनामिति । पूर्ववदत्रापि स्पर्शोपलब्ध्या करणमात्रे सिद्धे सं-

(१) चाहरणविहरणा—पा० ३ पु० ॥

(२) भोगायतनत्व—पा० ३ पु० ॥

स्पर्शोपलम्भकं पृथिव्याद्यनभिभूतैर्वायवयवैरार-
ब्धं सर्वशरीरव्यापि त्वगिन्द्रियम् । विषयस्तूपल-

योगाश्रयतया च द्रव्यत्वे रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जक-
त्वादायवीयत्वम् । अङ्गसङ्घिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनपवन-
वदित्यूहनीयम् । कस्यचिदेव वायोरिन्द्रियारम्भकत्वं न सर्वस्ये-
ति नियमे हेतुमाह । पृथिव्यादीति । अत एव कुष्ठापहता-
या(१) त्वचि न स्पर्शोपलम्भ इत्यभिसन्धिः । तस्याधिष्ठानमा-
ह । सर्वशरीरव्यापीति । सर्वशरीरव्याप्तस्य स्पर्शोपलम्भादित्य-
वधातव्यम्(२) । तदवसानं शरीरं नखलोमकेशदशनानां सं-
योगिद्रव्यमात्रत्वं त्वगिन्द्रियानाश्रयत्वा(३)दित्यभिप्रायः । लो-
कप्रसिद्धां संज्ञामाह । त्वगिति । ननु वृद्धिन्नयवदेहसहजावर-
णमात्रं त्वगित्युच्यते । तच्च पार्थिवं प्रत्यक्षसिद्धमिति नेन्द्रियं न
च वायवीयमित्यत आह । इन्द्रियमिति । न त्वगेव मुख्यतो
वायवीयमिन्द्रियं त्वगित्युच्यते किन्तु लक्षणया तत्रस्थमिन्द्रियं
त्वगिति व्यवह्रियते लोकैरित्यर्थः । विषयस्त्विति । तुशब्देनो-
पलम्भत्वात्(४) पृथिव्यादित्रयाद् व्यावर्तयति उपलम्भमानस्पर्-
शाधिष्ठानभूतो न तूपलम्भ्यत इत्यर्थः । नन्वनुपपन्नमेतत् ।
स्पर्शनप्रत्यक्षत्वादायोः त्वगिन्द्रियव्यापारानन्तरं वायुर्वातीति
प्रतीतिः । न च स्पर्शमात्रमेव तत्र प्रतीयते वायुस्त्वनुमीयत इति

(१) कुष्ठापहताया—पा० ३ पु० ॥

(२) अवदानव्यम्—पा० ३ पु० ॥

(३) संयोगित्वमात्रमिन्द्रियानाश्रयत्वा—पा० ३ पु० ॥

(४) उपलम्भमानान्—पा० ३ पु० ॥

युक्तम् । शीतो वायुरुष्णो वायुरिति तदीयस्पर्शाभिभवेऽपि वा-
युप्रत्ययात् । न च शीतोष्णद्रव्योपनायकत्वेनानुमितस्य पव-
नस्य तथाप्रतीतिरिति युक्तम् । बाधकाभावात् । अस्थचाक्षुष-
त्वं बाधकं द्रव्यस्य हि स्पर्शनत्वं चाक्षुषत्वेन व्याप्तम् । तदितो
व्यावर्तमानं स्पर्शनत्वमपि व्यावर्तयतीति चेत् । न । विपक्षे
बाधकाभावात् । न हि चक्षुरूपाभ्यां त्वचः स्पर्शस्य चाकि-
ञ्चिदुपकर्तव्यम् । येन मिथोपेक्षा स्यात् । तथात्वे वा जात्यन्ते-
न घटादर्शोपि त्वचा नोपलभ्येरन् । रूपाभावेन(१) द्रव्यवत्
स्पर्शोपि वा नोपलभ्येत । उष्णं जल शीतलं शिलातलमित्यत्रो-
ष्णशीतस्पर्शाधिष्ठानयोस्तेजःपयमोश्चक्षुषानुपलभ्येपि स्पर्शस्यो-
पलभ्येः । द्रव्यस्य चक्षुषानुपलभ्यमानस्य स्पर्शनेन कचिदनुपल-
भ्यन्नेवमिति चेत् । न । अपार्थिवे सर्वत्र त्वचा स्पर्शोपलब्धिर-
स्तु(२) द्रव्योपलब्धिरस्तु चक्षुषैव कचिदनुमानेन वा भविष्यति । वा-
युवत् प्रत्यभिज्ञानमपि तद्वदेवोपपत्त्यते । अथ भ्रान्ती यथा त-
थास्तु । प्रमाणचिन्तायां तु उपलभ्यमानः स्पर्श आश्रयसहित-
एवोपलभ्यते । अनुभवस्य दुरपङ्गवत्वात् । अतस्तोयतेजसोः त्व-
चोपलभ्य इष्यते । गुणयोग्यतामाश्रित्य त्वक्चक्षुषोर्द्रव्यावगाह-
नादिति । यदि वायावपि समानमेतत् । तथा च प्रयोगः । वा-
युः प्रत्यक्ष, उपलभ्यमानस्पर्शाधिष्ठानत्वाद् घटवदिति । अत्रो-
च्यते । द्रव्यग्रहणयोग्यतान्तर्भूतयोग्यताकानि खलु संख्यापरि-
माणपृथक्कसंयोगविभागपरत्वापरत्वानि कर्माणि । एवं ह्यमीषां

(१) रूपाभावेन—पा० ३ पु० ॥

(२) स्पर्शमात्रोपलब्धिरस्तु—पा० ३ पु० ॥

भ्यमानस्पर्शाविष्ठानभूतः स्पर्शशब्दधृतिकम्पलिङ्गः

हीन्द्रियग्राह्यता भवति(१) । तद्यदि त्वचा वायुरूपलभ्येत संख्यादयोऽप्युपलभ्येरन् । न चैतद् द्रव्यमपि नोपलभ्येत तुल्योपलभ्नयोग्यत्वात् । न च त्वचा वायोरैकत्वादिका संख्या वा हस्तवितस्थादिपरिमाण वा पृथिव्यादिभ्यः सजातीयतो वा पृथक् संयोगविभागौ वा परत्वापरत्वे च कर्म चोपलभ्यते । न तुल्योपलभ्नयोग्यतेवामिहा दूरात् संख्यादीनामनुपलभ्येपि शालतालतमालादीनामुपलभ्यादिति चेत् । न । दूरादिदोषेण संख्यादयो नोपलभिषत तथापि योग्यताया अनिवृत्तेर्दोषनिवृत्तावुपलभ्यात्(२) । तस्माद् द्रव्योपलभ्नमहचरोपलभ्नयोग्यताकानां संख्यादीनामनुपलभ्याद्वगच्छामी न स्पर्शनः पवन इति । तदेतत्तस्याप्रत्यक्षस्यापि नानात्वं संमूर्च्छनेनानुमीयत इत्यत्र स्फुटीभविष्यति । अत एवानुपलभ्यमानसंख्यादिके तोय तेजसी अपि त्वचा नोपलभ्येते इति विनिश्चयः । तथा चोपलभ्यमानस्पर्शाविष्ठानत्वमप्यनैकान्तिकमिति मिडम् । कुतस्तर्हि प्रत्येतव्य इत्यत आह । स्पर्शेति । स्पर्शः शब्दो धृतिः कम्पश्च लिङ्गानि यस्य स तथोक्तः । तथाहि । योयं रूपवद्द्रव्यासमवेतः स्पर्शः स कचिदाश्रितः स्पर्शत्वात् पृथिवीस्पर्शवत् न चायं जलाद्याश्रयः(३) अनुणाशीतत्वात् । न च पार्थिवः । रूपेणासमानाधिकरणत्वात् । यस्तु पार्थिवो नासावेवं यथा

(१) निर्वहति—पा० ३ पु० ॥

(२) उपलभ्यते—पा० ३ पु० ॥

(३) न चायं जलानलयो.—पा० ३ पु० ॥

तिर्यग्गमनस्वभावकः सेधादिप्रेरखधारणादिसम-

घटादिस्पर्शः । न च रूपेणासमानाधिकरणत्वमसिद्धं योग्यानु-
पब्धेः । न चायोग्यरूपमिह भविष्यतीति युक्तम् । अभिभावक-
रूपान्तरस्यानुपलब्धेरभिभवानुपपत्तेः । पाकजत्वेन पार्थिव
रूपस्पर्शयोः तुल्ययोगक्षेमत्वेन स्पर्शस्योद्भवे रूपस्यानुद्भवायोगा-
त् । अन्यथा पृथिव्यां रूपोद्भवेऽपि स्पर्शानुद्भवप्रसङ्गात् । किं च
अनुपलभ्यमानरूपस्य स्पर्शाधिष्ठानस्य पृथिवीत्वे गुरुत्वमपि
स्यात् । न च पवनापूरितस्य चर्मपुटकादेरपूरणदशातोषिक-
मवनमनमुन्नीयमानस्य धूमापूरितेनेदमनेकान्तिकमिति चेत् ।
न । अलं धूमदशायां तत्रापि गरिमविशेषहेतोरवनति-
विशेषस्य प्रतीतिः । तस्माद्विवादाध्यामितं द्रव्यं न पृथिवी रूप-
रहितत्वात् आकाशवत् गुरुत्वरहितत्वात् तेजोवदिति स्थि-
ते(१) स्पर्शाश्रयतया चतुर्थं द्रव्यं सिद्धयति । एवमसति रूप-
द्रव्याभिघाते योयं पर्णादिषु शब्दसन्तानः स्पर्शवद्देगवद्द्रव्यसं-
योगप्रभवः(२) अविभज्यमानावयवद्रव्यसन्धित्वे सति शब्दस-
न्तानत्वात् दण्डाभिहतभेरीशब्दसन्तानवदिति । एवं गुरुणो-
द्रव्यस्यापतनं भूतिः । ततोऽप्यनुमीयते वायुः । तथा च प्रयोगः ।
नभसि दण्डतूलस्तनयिन्नुविमानादीनां भूतिः स्पर्शवद्द्रव्यसंयोग-
हेतुका अस्मदाद्यनधिष्ठितद्रव्यभूतित्वात् नौकादिभूतिवत् ।
कम्पस्य सिद्धत्वमुक्तम् । एवं चतुर्णामपि कार्यत्वान्निस्तरङ्गः प्र-
तिबन्धः तिर्यग्गमनस्वभावकः तिर्यग्गमनं स्वभावो यस्य स

(१) सिद्धे—पा० ३ पु० ॥

(२) द्रव्याभिघातजः—पा० ३ पु० ॥

र्थः । तस्याप्रत्यक्षस्यापि नानात्वं सम्मूर्च्छनेनानुमीयते सम्मूर्च्छनं पुनः समानजवयोर्विरुद्धदि-

तथोक्तः । अदृष्टवदात्मसयोगनिबन्धनमस्य तिर्यग्गमनम् । तेन कः पुरुषार्थ इत्यत आह । मेघादीति । आदिग्रहणाद्वैहायसानां विमानादीनां भीमादीनां च यानपात्रपांसुपटलादीनां जलानलयोश्च परिग्रहः । धारणादीत्यादिशब्दात् स्पर्शभिव्यक्तिदीपनिर्वापणादिपरिग्रहः (१) तेषु समर्थः । तस्याप्रत्यक्षस्यापीति । यद्यपि परमाणुगुणानामतीन्द्रियत्वात् स्पर्शस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादार्थादवयवविवृत्तित्वे सिद्धे अवयविनश्च स्थूलस्य द्व्यणुकादिक्रमेण (२) रश्मात् पवनजातीयस्य नानात्वं धर्मिग्राहकप्रमाणादेव सिद्धम् । शक्यते च स्पर्शवत्तयानुमातुम् । तथापि शिथ्यव्युत्पादनाय बोधा (३) भासनिराकरणाय च नानात्वानुमानप्रपञ्चमाह । तस्येति । अथ किमिदं सम्मूर्च्छनं नामेत्यत (४) आह । सम्मूर्च्छनमिति । समानजवयोस्तुल्यवेगयोर्विरुद्धद्विक्रिययोर्विरुद्धयोर्दिशोः क्रिये ययोस्तौ विरुद्धद्विक्रियौ तयोः सन्निपातः परस्परमेलनं संयोगविशेष इति यावत् । वाय्वोरिति प्रकृतित्वेन स्पर्शवतोरिति तु विवक्षितम् । नन्वतीन्द्रियस्य नानात्ववद्देगसंयोगावप्यतीन्द्रियावित्यत आह ।

(१) स्पर्शभिव्यक्तिदीपनयो परिग्रहः—पा० ३ पु० ॥

(२) प्रक्रमेण—पा० ३ पु० ॥

(३) बोधा—पा० ३ पु० ॥

(४) मूर्च्छनमित्यत—पा० ३ पु० ॥

क्रिययोर्वोऽवोः सन्निपातः सोऽपि तृणादिगम-
नेनानुमितेन सावयविनोरूर्ध्वगमनेनानुमीयते ।

सोपीति । सन्निपातोपीत्यर्थः । ऊर्ध्वगमनेनानुमीयते । नन्व-
तीन्द्रियस्य गमनमप्यतीन्द्रियं तत्कथं तेन सन्निपातानुमीयत
इत्यत आह । अनुमितेनेति । अथ केन लिङ्गेन तदनुमेयमित्यत
आह । तृणादिगमनेनेति । अत्राप्यूर्ध्वेत्यनुषञ्जनीयम् । तेन
तृणादीनामूर्ध्वगमनेन कार्येण प्रत्यक्षसिद्धेन कारणमूर्ध्वगम-
नं पवनस्यानुमेयम् । न चैतदुच्यणुकादिरूपस्य वसरेणुरूपस्य
वा वायोस्तृणादीन्यूर्ध्वं नेतुं सामर्थ्यमित्यत आह (१) । सावय
विनोरिति । अवयवानामवयवित्वेन तृणादिप्रेरणौपयिकं म-
हत्त्वमभिप्रेति । एवमियता प्रबन्धेन सख्यादीनां कर्मपर्यन्तानां
वायावतीन्द्रियत्वमुक्तं तिर्यग्गमनस्वभावस्य कथमूर्ध्वगमनमि-
त्यत्रोपपत्तिर्दर्शिता । तथा च वायुतोप्यधिकमूर्ध्वगमनशीलं
द्रव्यान्तरमिति नाशङ्कनीयमिति सूचितम् । निम्नाभिसर्पण
स्वभावानामप्यपां यथा द्रव्यान्तरसंमूर्च्छनादूर्ध्वगमनं तथैव प-
वनस्याप्यूर्ध्वगमनोपपत्तिरिति । अत्रैवं प्रयोगः । प्रतिघात्या (२)-
द्यायोः प्रतिहन्ता वायुरन्यः तत्प्रतिहन्तृत्वात् । देवदत्ताद्यन्नद-
त्तवत् । अमेदे तु प्रतिघातानुपपत्तिः । संयोगस्य द्विनिष्ठत्वात् ।
प्रतिहन्त्यते चायं वायुस्तिर्यग्गमनस्वभावस्य प्रयत्नाद्यसंभवे सति
ऊर्ध्वगमनवत्त्वात् । परस्परराहतनदीपयःपूरवत् । अन्यथा नि-
मित्तान्तरासंभवे कारणं विना कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः । ऊर्ध्वगति-

(१) नेतुमुत्सहन् इत्यत आह—पा० ३ पु० ॥

(२) प्रतिहन्या—पा० २ पु० ॥

प्राणोन्तःशरीरे रसमलधातूनां प्रेरणादिहेतुरे-
कः सन् क्रियाभेदात् प्राणापानादिसंज्ञां लभत
इति ॥

मानयं तृणादीनामूर्ध्वगमनासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वात्
तृणाद्यूर्ध्वगमनासमवायिकारणसंयोगाश्रयज्वलदनलवत् । पू-
र्वक एव तर्कः (१) । तृणादीनामूर्ध्वगमनं स्पर्शवद्देगवद्द्रव्यसं-
योगजन्यं अनूर्ध्वगमनशीलस्य प्रयत्नाद्यसंभवे सत्यूर्ध्वगमनत्वात्
ज्वलत्पावकप्रेरिततूलाद्यूर्ध्वगमनवदिति नानुपपत्तिरिति ।
चतुर्थीं विधामाह । प्राणोन्तःशरीर इति । शरीराभ्यन्तरचारी
वायुः प्राण इत्यर्थः । तत्किमयं स्थानभेदादेव विषयादिभ्यो
भिद्यत इत्यत आह । रसेति । अशितपीतस्याहारस्य सारो
विकारो रसः । मला मूत्रपुरीषस्वेददूषिकादयः । धातवो
रुधिरादयः शुक्रान्ताः । उपलक्षणं चैतत् । दोषौ च पित्त-
कफौ । उर्ध्वश्चाग्निस्तेषां प्रेरणमितस्ततो नयनम् । आदिग्र-
हणाद्वारणं विकारस्त्रैतेषां हेतुः । एतेन विषयादसाधारण-
क्रियाभेदाद्भेदो दर्शितः । मूर्तयोः समानदेशत्वविरोधभिया
शरीराः पञ्च वायव इत्यागमप्रसिद्धिमन्यथा समर्थयति । एकः
सन् क्रियाभेदादिति । एक एव प्राणस्तेषां मलादीनां कार्यभे-
दात् पञ्चसंज्ञाः लभते । न तु संज्ञाभेदात् संज्ञी भिद्यत इत्य-
र्थः । मुखनासिकाभ्यां निष्क्रमणप्रवेशनात् प्राणः । तेषामेव म-
लादीनामधो नयनादपानः । समं नयनात् (२) समानः । ऊर्ध्वं

(१) पूर्वक इति । कारणं विना कायोत्पत्त्यसम्भव इत्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

(२) समन्तात्नयमान्—पा० ३ पु० ॥

रुहेदानीं चतुर्णां महाभूतानां (१) सृष्टिसं-

पयनादुदानः । नाडीमुखेषु वितननाद् व्यान इति ॥

तेमी पृथिव्यादयः शरीरेन्द्रियविषयानारभमाणाः किमविच्छेदेन आहोस्विद्विच्छेदोप्यस्ति(२) । यदापि विच्छेदेनारभन्ते तदापि किमेत एव किं वा अदृष्टमप्यपेक्षन्ते । यदाप्यदृष्टमपेक्षन्ते तदापि किमनधिष्ठिताः किं वा केनाप्यधिष्ठिता इति । कस्यात्र विवेकः । अविच्छेदे तद्वचनादान्नायस्य प्रामाण्यमिति (३) व्याकुप्येत । लोकसन्तत्यविच्छेदे वेदसम्प्रदायस्याप्यविच्छेदात् । विच्छेदे वा आद्यव्यावहारे व्युत्पत्त्यनुपपत्तौ (४) सर्वलोकव्यवहारविलोपप्रसङ्गः मूलाभावात् । एत एवेति पक्षे वैचित्र्यानुपपत्तिः । तेषां साधारण्यात् । अदृष्टापेक्षायां सर्वादृष्टवृत्तिनिरोधे कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः । अदृष्टानां प्रथमं वृत्तिलाभे कारणाभावात् । अनधिष्ठितानामेव प्रवृत्तावचैतन्यानुपपत्तिः प्रवृत्त्यनुपपत्तिर्वा । अचेतनप्रवृत्तेः पराधिष्ठानकार्यत्वनियमात् । अधिष्ठातृत्वं च नास्मदादीनामुपादानाद्यनभिज्ञत्वात् नेतरस्य प्रयोजनाभावादिति समाकुलितानन्तेवासिनः समाश्वासयन्नाह । चतुर्णामिति । सृष्टिसंहारयोः सर्गप्रलययोर्विधिः प्रकार हाणुकादिक्रमेण सृष्टिः क्रियाविभागादिन्यायेनापरमावृत्तः प्रलय इति कथ्यते । सृष्टिसंहारयोरनिदं प्रथमतः

(१) चतुर्णामपि महाभूतानां—पा० ४ पु० ॥

(२) विच्छेदेनेति—पा० ३ पु० ॥

(३) तद्वचनादान्नायप्रामाण्यमिति—पा० ३ पु० ॥

(४) आद्यव्यावहारानुपपत्तौ—पा० ३ पु० ॥

हारविधिरुच्यते । ब्राह्मणे मानेन वर्षशतस्यान्ते
वर्तमानस्य ब्रह्मणोपवर्गकाले संसारे खिन्ना-

प्रतिपादयितुं सृष्टिक्रममुपक्रम्य संहारप्रक्रमेण प्रतिपादय-
ति(१) । ब्राह्मणे मानेनेति ॥

क्षणद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयम् ।

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठास्त्रिंशत् ताः कलाः ॥

त्रिंशत्कलो मुहूर्तः स्यात्त्रिंशद्राश्रयहनी च ते ।

अहोरात्राः पञ्चदश पक्षो मासस्तु तावुभौ ॥

ऋतुर्मासद्वयं प्रोक्तमयनं तु ऋतुत्रयम् ।

अयनद्वितयं वर्षो मानुषीयमुदाहृतः ॥

एष दैवस्त्वहोरात्रस्तैः पक्षादि च पूर्ववत् ।

दैववर्षसहस्राणि द्वादशैव चतुर्युगम् ॥

चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।

रात्रिश्चैतावती तस्य ताभ्यां पक्षादिकल्पना ॥

तथा च वर्षशतान्ते वर्तमानस्य ब्रह्मणोपवर्गकाले मीन-
काले ये ह्यसङ्कल्पितफलकर्मकर्तारः साकारोपासनापरिवा-
सितचेतसो यतयोऽतस्ते हिरण्यगर्भपदवीमनुप्राप्यापवृज्यन्त
इत्यागमात् यदा त्वीश्वर एव कार्यवशाद् गृहीतदिव्यदेहो
ब्रह्माद्यवस्थामापद्यत इति पक्षः तदा ब्रह्मणोपवर्गकाले दे-
हापवर्गकाले(२) इति व्याख्येयम् । तस्यात्यन्तदुःखाभाववती

(१) संहारक्रमं व्युत्पादयति—पा० ३ पु० ॥

(२) देहावसर्जनकाले—पा० ३ पु० ॥

नां सर्वप्राणिनां निशि विश्रामार्थं सकलभुवनप-
तेर्महेश्वरस्य सञ्जिहीर्षासमकालं शरीरेन्द्रिय-
महाभूतोपनिबन्धकानां सर्वात्मगतानामदृष्टानां
वृत्तिनिरोधे सति महेश्वरेच्छात्माणुसंयोगजक-

नित्यमुक्तत्वादिति । संसारे जन्ममरणप्रबन्धान्धकारे खिन्नानां
मानाविधैर्दुःखैर्निःसह्यभूतानां निशीव निशि प्रलये विश्रा-
मार्थं कियत्कालं दुःखोपशमार्थं सकलभुवनपतेः कालाग्नि-
रुद्रादिपरमेश्वरपर्यन्तानां भुवनानां पत्युः स्वामिनी यथेष्टं
विनियोजितुरिति यावत् । अत एव महेश्वरः । अन्ये हीश्वरा
जगदेकदेशपतय इन्द्रवरुणयमादयः । स पुनः कृतस्त्रस्यैव ज-
गतः अतो महानीश्वरस्तस्य सञ्जिहीर्षासमकालं संहरणेच्छा-
समनन्तरकालम् । यद्यपि भगवत इच्छास्तीत्येवमाकारा
एकैव । तथाप्युपाधिभेदात् सञ्जिहीर्षा चिकीर्षेत्युच्यते । उत्प-
त्तिरपि तस्या उपाध्युत्पत्तिरेव । स च कालविशेषो वर्षशता-
न्तादिशब्दवाच्यः । शरीरेन्द्रियमहाभूतोपनिबन्धकानामुत्पत्ति-
स्थितिहेतूनाम् । परमाणुभ्यांधिकपरिमाणतयोपचाराद् द्व्य-
णुकमपि महाभूतमुक्तम् । सर्वात्मगतानामदृष्टानां सर्वेष्व्वात्मसु
समवेतानामदृष्टानाम् । सर्गहेतूनामिति शेषः । वृत्तिनिरोधे
सति प्रलयहेतूनां अदृष्टेन प्रतिबन्धे सति । महेश्वरेच्छात्माणु-
संयोगजकर्म्मभ्य इति । महेश्वरेच्छया सहिता ये आत्माणुसंयो-
गा आत्मपरमाणुसंयोगास्तेभ्यो जातानि यानि कर्माणि तेभ्यः ।
शरीरेन्द्रियकारणाणुविभागास्तेभ्यस्तत्संयोगनिवृत्तौ शरीरेन्द्रि-

र्मभ्यः शरीरेन्द्रियकारणाणुविभागेभ्यस्तत्संयोग-
निवृत्तौ तेषामापरमाण्वन्तो विनाशः तथा पृथिव्यु-
दकज्वलनपवनानामपि महाभूतानामनेनैव क्रमे-
णोत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिंश्च सति पूर्वपूर्वस्य विनाशः त-
तः प्रविभक्ताः परमाणवोवतिष्ठन्ते धर्माधर्मसंस्का-

यमूलंपरमाणुसंयोगनिवृत्तौ तेषां शरीरेन्द्रियाणामापरमख-
न्तो विनाशः । यद्यपि परमाण्वन्त इति वक्तुमुचितं तथाप्यन्त-
शब्दस्यावयववचनत्वभ्रमनिरासेन परमाणूनामवधित्वमाविष्क-
र्तुमापरमाण्वन्त इत्युक्तम् । तेनैतदुक्तं भवति । तावदयं विनाशो
यावत्परमाणवोवसानमिति । न तु यथा दशान्तः पट इति ।
तथा तेनैव प्रकारेण महेश्वरेच्छादिना पृथिव्युदकज्वलनपवना-
नामपि महाभूतानामनेनैव क्रमेण क्रियाविभागादिनोत्त-
रस्मिन्नुत्तरस्मिन् सति पूर्वस्य पूर्वस्य विनाशः । जलादौ सति
पार्थिवस्य महाभूतस्य ज्वलनादौ सति जलादेः । अयं च क्र-
मविशेषनिश्चय आगमादनुसर्तव्यः । एवमापरमाण्वन्तो वि-
नाश इति वचनादेव परमाणूनामेवावस्थाने प्रतिपादिते सां-
ख्यादिमतनिराकरणाय पुनस्तदवस्थानमाह । तत इति । त-
देत्यर्थः । प्रविभक्ताः कार्यद्रव्यरहिताः प्रचयाख्यसंयोगरहिता-
श्चेत्यर्थः । तत्किमेत एवावतिष्ठन्ते । नित्युच्यते । किं तर्हि धर्म-
साधर्म्य संस्कारस्य भावनाख्यस्तैरनुविद्धाः सम्बन्धाद्यात्मानः ।
उपलक्षणं चैतत् । अन्योपि नित्यवर्गः । अनित्येष्वपि पाकजा
रूपादयो गुणाः कालावच्छेदोपाधितया वर्तमानानि च म-

रानुविद्वासात्मान(१)स्तावन्तमेव कालम् । ततः
पुनः प्राणिनां भोगभूतये महेश्वरस्य सिद्धिज्ञान-
न्तरं सर्वात्मगतवृत्तिलब्धादृष्टापेक्षेभ्यस्तत्संयोगेभ्यः
पवनपरमाणुषु कर्मात्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगे-
भ्यो ह्यणुकादिप्रक्रमेण महान् वायुः समुत्पन्नो

हाभूतसंक्षोभप्रभववेगजानि च कर्माणि सन्तन्यमानान्यव-
तिष्ठन्ते । अन्यथा कालावच्छेदानुपपत्तौ पुनः सर्गानुपपत्तेः ।
तदिदमुक्तं तावन्तमेव कालमिति । ब्राह्मेण मानेन वर्षशता-
न्तं यावदित्यर्थः । एवं सहारक्रमं प्रतिपाद्य सृष्टिक्रमं प्रतिपा-
दयन्नाह । ततस्तदनन्तरं पुनरित्यभ्यासमाह । तेन सर्गप्रल-
ययोरनादित्वमभिव्यनक्ति । अथ किमर्थं पुनर्भगवान् स्वसृजती-
त्यत आह (२) । प्राणिनां भोगभूतय इति । प्राणिनां प्राणसम्ब-
न्धयोग्यानां संसारिणामिति यावत् । भोगस्य स्वसमवेतसुखदुः-
खानुभवस्य भूतये निष्पत्तये (३) महेश्वरस्य सिद्धिज्ञायाः सर्जने-
च्छाया अनन्तरं सर्वेष्व्वात्मसु संसारिषु गताः समवेताश्च ते वृ-
त्तिलब्धा लब्धवृत्तयश्च (४) ये अदृष्टविशेषास्तदपेक्षेभ्यस्तत्संयोगेभ्य
आत्माणुसंयोगेभ्यः पवनपरमाणुषु कर्मात्पत्तौ सत्यां तेषां पव-
नपरमाणूनां परस्परसंयोगेभ्यो ह्यणुकादिप्रक्रमेण प्रक्रमस्य तेन

(१) सस्कारानुविद्ध आत्मनस्तावन्तमेव—पा० ३ पु० ॥

(२) भगवान् सृजतीत्यत आह—पा० ३ पु० ॥

(३) स्वसमवेतस्य साक्षात् सुखदुःखानुभवस्य निष्पत्तये—पा० ३ पु० ॥

(४) पूर्वप्रयोगानुरोधेनाह । लब्धवृत्तय इति । भाष्ये त्वार्थमिति भावः ।

भनसि दोधूयमानस्तिष्ठति । तदनन्तरं तस्मिन्ने-
वाप्येभ्यः परमाणुभ्यस्तेनैव क्रमेण महान् सलिल-
निधिरुत्पन्नः प्रोक्ष्यमानस्तिष्ठति । तदनन्तरं तस्मि-
न्नेव जलनिधौ पार्थिवेभ्यः परमाणुभ्यो ह्यणुका-
दिप्रक्रमेण महापृथिवी समुत्पन्ना संहतावतिष्ठ-
ते । तदनन्तरं तस्मिन्नेव महोदधौ तैजसेभ्योऽणु-
भ्यो ह्यणुकादिप्रक्रमेणोत्पन्नो महांस्तेजोराशिर्दे-
दीप्यमानस्तिष्ठति । एवं समुत्पन्नेषु चतुर्षु महाभू-
तेषु महेश्वरस्याभिध्यानमात्रात् तैजसेभ्योऽणुभ्यः

महान् वायुः समुत्पन्नो नभस्याकाशे दोधूयमानो भृशं कम्पमा-
नः द्रव्यान्तरानुत्पत्तेरप्रतिहतवेगत्वात् पवनजातिनियतत्वाच्च
तिर्यग्गमनस्वभावस्य । तदनन्तरं पवनोत्पत्तेरनन्तरं तस्मिन्नेव
पवने स्पर्शवद्देगवत्तया गुरुत्वप्रतिबन्धकत्वादाधारभूत इत्यर्थः ।
आप्येभ्यः परमाणुभ्यस्तेनैव ह्यणुकादिप्रक्रमेण महान् सलिल
निधिरुत्पन्नो भृशं प्लवमानस्तिष्ठति पवनवेगात् । तदनन्तरं
सलिलनिधेरुत्पत्तेरनन्तरं तस्मिन्नेव महोदधौ पार्थिवेभ्यः पर-
माणुभ्यस्तेनैव ह्यणुकादिप्रक्रमेण महापृथिवी महती प्राथम्या-
त् संपूर्णतया संहता निबिडावयवा अविशीर्णतया । तदनन्तरं
पृथिव्युत्पत्तेरनन्तरं तेजःपरमाणुभ्यः तेनैव ह्यणुकादिप्रक्रमे-
ण महांस्तेजोराशिः समुत्पन्नस्तिष्ठति अनिभिभवादतिशयेन
दीप्यमानः । एवमनेन क्रमेणाभिध्यानं संकल्पस्तन्मात्रात् । न तु

पार्थिवपरमाणुसहितेभ्यो महदण्डमुत्पद्यते (१)
तस्मिंश्चतुर्वदनकमलं सर्वलोकपितामहं ब्रह्माणं
सकलभुवनसहितमुत्पाद्य प्रजासर्गे विनियुङ्क्ते । स
च महेश्वरेण विनियुक्तो ब्रह्मातिशयज्ञानवैराग्यै-
श्वर्यसम्पन्नः प्राणिनां कर्मविपाकं विदित्वा कर्मानु-

कुलालादिवत्काय(२)व्यापारादित्यर्थः । तैजसानां परमाणूनां
पार्थिवाणुसाहित्येन अण्डस्य हिरण्यत्वं विवक्षितम् । तस्मि-
न्नण्डे चत्वारि वदनानि कमलानीव यस्य तं सर्वेषां लोकानां
पितामहं शरीरिणामाद्यं ब्रह्माणं सकलभुवनसहितं सक-
लैरधस्तनैर्भूतलादिभिः उपरितनैर्भूर्भुवादिलोकैः सहितमु-
त्पाद्य प्रजासर्गे विनियुङ्क्ते त्वमेवं कुर्विति । स चेति । च-
शब्दः समुच्चये द्विकर्तृकेषु कार्येषु महेश्वरस्यापि कर्तृत्वात् ।
न च महेश्वरे कर्तरि किं ब्रह्मणेति वाच्यम् । शरीरान्वयव्यति-
रेकानुविधायिकार्येण तस्याकृष्यमाणत्वात् । अतिशयेन ज्ञा-
नवैराग्यैश्वर्यैः सम्पन्नः । यद्यज्ञः स्यात् समर्थोऽपि न कुर्यात् ।
यदि विरागी(३) न भवेत् । न कर्माण्यनुरुन्ध्यात् । तथा च
प्राणिनां कृतहानमकृताभ्यागमश्च स्यात् । यद्यनीश्वरो भवेत्
जानतोप्यस्यापेक्षितं न सिद्ध्येत् । यतस्तु त्रितयसम्पन्नः अतः
प्राणिनां यानि कर्माणि तेषां विविधं पाकं विदित्वा । सुता-

(१) महदण्डकमारभ्यते—पा० ३ पु० ॥

(२) कार्य—पा० ३ पु० ॥

(३) विरागवान्—पा० ३ पु० ॥

रूपज्ञानभोगायुषः सुतान् प्रजापतीन् मानसान्
मनुदेवर्षिपितृगणान् सुखवाङ्मरुपादतक्षतुरो व-
र्णानन्यानि चोच्चावचानि भूतानि सृष्ट्वाशयानुरु-
पैर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः संयोजयतीति ॥

निति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । मानसानिति चायोनिजान् । प्र-
जापतीन् दक्षादीन् मनून् स्त्रायम्भुवप्रभृतीन् । देवानादित्या-
दीन् । ऋषीन् गोतमभरद्वाजादीन् । पितॄन् कव्यवाहनादी-
न् । गणान् कूष्माण्डादीन्(१) । गणशब्दः प्रत्येकं वाभिसम्बध्य-
ते । अत्र प्रजापतयस्तत्तत्प्रतिनियतप्रजास्रष्टारः । मनवो रा-
जधर्मप्रवर्तयितारः । देवा हविर्भोक्तारः । ऋषयः प्रथमं वेदा-
ध्येतारः । पितरः स्वधाधिकारिणः(२) । गणा बलिभागिनः ।
सुखेति । सुखाद् ब्राह्मणं बाहुभ्यां राजन्यं ऊरुभ्यां वैश्यं पदभ्यां
शूद्रम् । अन्यान्यपि तिर्यङ्नारकिप्रभृतीनि । उच्चावचान्युत्कृ-
ष्टापक्वष्टानीति । आशयानुरुपैरिति । फलज्ञानपर्यन्तमाश्रि-
त इत्याशयाः कर्मज्ञानवासनाः तदनुरूपैस्तत्सदृशैर्धर्मज्ञानवै-
राग्यैश्वर्यैरित्युपलक्षणम् । अधर्माज्ञानावैराग्यानेश्वर्यैस्तत्फलै-
श्च सुखादिभिः सम्यग् योजयति । यदा त्वीश्वर एव कार्यवशाद्
ब्रह्मादिशरीरमुपादत्त इति पक्षस्तदा नियोगः कायवाङ्मनो-
व्यापारसिद्धये तत्प्रेरणं प्रयत्नवदात्मसंयोगलक्षणम् । सुखेत्यादि-
ना ब्राह्मणत्वादभिव्यञ्जकव्यक्तिविशेषनिमित्ततत्तददृष्टोपनिब-

(१) कूष्माण्डादीन्—पा० ३ पु० ॥

(२) स्वधाभागाधिकारिणः—पा० ३ पु० ॥

दभूतभेदप्रतिपादनम् । तदेवमियता प्रबन्धेन प्रलयविच्छि-
त्तावदृष्टापेक्षैः परार्थप्रवृत्तेन परमेश्वरेणाधिष्ठितैः पृथिव्यादि-
भिर्विश्वमारभ्यत इति वदता सर्वे पूर्वाक्षेपाः परिहृता बोद्ध-
व्याः । तथाहि । विच्छेदे तद्वचनादान्नायस्य प्रामाण्यमप्रत्यूह-
मूहेत । मानसमन्वादिमृष्ट्या चाद्यव्यवहारमुपपादयेत् । अदृ-
ष्टापेक्षया वेचित्यं समर्थयेत् । परार्थप्रवृत्त्या च निष्प्रयोजन-
शङ्का(१)मुत्सारयेत् । परमेश्वराधिष्ठानेनाचैतन्यप्रवृत्तिचैतन्य-
प्रवृत्तिनियमौ च समञ्जसयेदिति (२) । स्यादेतत् । सर्वमेत-
दीश्वरसद्भावसिद्धौ सम्भवेत् तत्सिद्धावेव किं प्रमाणमिति चेत् ।
तद्वद्वत्वेपि किञ्चिदुच्यते । शरीरानपेक्षोत्पत्तिकं बुद्धिमत्पूर्वकं
कारणवत्त्वात् । यत्कारणवत् तद्वद्विमत्पूर्वकं यथा रथः । तथा
चैतत् तस्माद्विमत्पूर्वकमिति । नन्वनुपलब्धपूर्वकोटिकेषु पर्व-
तादिषु कारणवत्त्वस्याप्रतीतिर्भागासिद्धमिति चेत् न द्रव्येषु
सावयवत्वेन तद्गुणेषु कार्यगुणत्वेन कर्मसु कर्मत्वेनैव तदनुमा-
नात् । कारणवत्त्वस्यासर्वज्ञपूर्वकत्वेन सह दृष्टान्ते घटादौ दर्श-
नात् तद्विपरीतस्य पक्षे विवक्षितत्वात् विरुद्धमिदमिति चेत्
न साहचर्यमात्रेणाविरोधात् । कार्यत्वेनानित्यत्वानुमाने रूप-
साहचर्यवद्वत्त्वरूपस्याविनाभावाभ्युपगमे त्वसर्वज्ञत्वाद्युपेतकर्तृपू-
र्वकत्वमुपस्थापयति । हेतौ कस्तद्विपरीतमभिप्रेयात् । यतो
विरोधश्चायेत । असर्वज्ञस्य शरीरिणः प्रमाणनिरस्तत्वात् ।
त्वमेव तद्विपरीतमभिप्रेषीति चेत् । नन्वेवमसर्वज्ञेन शरीरिणा

(१) निष्प्रयोजनत्वात् शङ्का—पा० ३ पु० ॥

(२) सम्पादयेत्—पा० ३ पु० ॥

हेतोरव्यापनात् कुतस्तद्विपरीतेन विरोधः । तथाविधस्यानुप-
लब्धेरिति चेत् । सुतरां तर्हि विरोधसिद्धेरसम्भवो जात्यन्वेन
रूपस्पर्शयोरिव परस्परधर्मिपरिहारेणाप्रतीतेः । प्रतीतौ वा
एकत्र धर्मिणि सहोपलब्धेन विरोधस्य बाधितत्वात् । दर्शन-
स्पर्शनाभ्यां वायावनुपलब्धेपि पृथिव्यादौ रूपसहचरस्पर्शवत् ।
स्यादेतत् । न हेतुसाध्यविशेषयोर्विरोधं विशेषविरोधमाचक्ष्महे
किं नाम व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यामानीयमानयोर्विशेषयोरेव वि-
रोधः । तथाहि । व्याप्तिस्तावद्दर्शनबलप्रवृत्ता(१) यथादृष्टं वि-
शेषमुपस्थापयति(२) । नालौकिकमशरीरित्वादि । पक्षध-
र्मतापि शरीरिणा किञ्चिज्ज्ञेन अनित्यज्ञानादिमता नोपप-
द्यत इति तद्विपरीतमुपस्थापयति । न चानयोर्विरोधे किञ्चित्
सिध्यति । सोऽयं विशेषविरोध इति । तदपि नास्ति । स्वरूपे-
णानयोरविरोधात् । परस्परानपेक्षायां विशेषानुपस्थापनात् ।
न हि यो धूमवान् स वज्रिमानिति केवलया व्याख्या कि-
ञ्चिदुपनीयते । तथा सति पक्षधर्मतावैयर्थ्यात् नाप्ययं धूमवा-
नित्यनया पक्षधर्मतया नियमानपेक्षया किञ्चिदुपस्थाप्यते ।
तथा सति व्याप्तिवैयर्थ्यादिति । किन्तु परस्परसहकारितया ।
तथा च निरपेक्षतादशायां विशेषानुपस्थानादेव विरोधासि-
द्धिः । सापेक्षतादशायां सहोपलब्धादेवेति(३) । नन्वलौकिकं
विशेषमुपस्थापयति पक्षधर्मता । न चासौ लौकिक व्याख्या-

(१) दर्शनवशात् प्रवृत्ता—पा० ३ पु० ॥

(२) विशेषमुपनयति—पा० ३ पु० ॥

(३) धूमवानित्यनया पक्षधर्मतया विशेषस्योपस्थापितत्वात् क विरोध —
इत्यधिकं ३ पु० । सापेक्षदशायां तूभयापेक्षतयार्थतमर्थकत्वादेव न विरोध.—
पा० २ पु० ॥

नुस्मारितं(१) सहत इति ब्रूमः । ततः किम् । स(२) न सिद्धे-
दिति चेत् । कोऽनु तं साधयितुमुद्यतः । अनेनैव(३) विरोधेना-
न्योपि न सिद्धेदिति चेत् । तदिदमायातं द्व्यणुकगतं कार्यत्वं
कार्यसमवायिकारणत्वं न सहत इत्यकार्यमपि न भविष्यती-
ति । स्यादेतत् । साध्यांशविशेषयोर्विरोधं विशेषविरोधमाच-
क्ष्महे । तथाहि । नित्यत्वं आकाशादौ ज्ञानत्वपरिहारेण सिद्धं
ज्ञानत्वं च नित्यत्वपरिहारेणास्मदादिज्ञाने तथा कर्तुः शरी-
रित्वं कुविन्दादेरशरीरस्याकर्तृत्वं मुक्तस्य । तदनयोर्ज्ञानत्वनि-
त्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्वयोश्चैकधर्मिसंसर्गो विरुध्यते इति ।
एतदपि नास्ति । उपसंहारस्थानस्यै(४) कस्य धर्मिणो ऽप्रती-
तेः । न ह्युष्णत्वशीतत्वे पयःपावकयोरेव विरुद्धे । किन्त्वैकत्र प-
यसि तेजसि वा पृथिव्यां वा एकत्रोपसंक्रियमाणे तदेते अपि
नित्यत्वज्ञानत्वे धर्मभेदेनाविरुद्धे ऽपि अस्मदादिबुद्धौ गगने
चोपसंहाराद्विरुद्धे इति विवक्षितमायुष्मतः । अशरीरित्वकर्तृत्वे
वा कुलालादौ शुकादौ चोपसंहाराद्विरुद्धे इत्यभिमतं चिर-

(१) व्याप्त्यनुस्मारितमिति प्रकाशकारसम्मतः पाठः । व्याप्त्यनुस्मरणवि-
षयिकृतमित्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

(२) स इति । लौकिको विशेष इत्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

(३) अनेनैवेति । लौकिकविशेषविरोधेनालौकिकोपि विशेषोशरीरित्वादि-
नं सिद्धोदित्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

(४) उपसंहारस्थानस्येति । ननु न व्याप्तपक्षधर्मतोपस्थाप्यमानेन विरो-
ध ब्रूमः । किन्तु ज्ञानमनित्यामिति व्याप्तिभाहकमानेन । एतेन व्याप्त्योर्न वि-
रोधः । कार्यं सकर्तृकमिति व्याप्तः पक्षधर्मनासाच्चिव्यात् बलीयसी कर्ता
शरीर्येवेत्यत्र व्याप्तौ तदभावात् सा तथेति तुल्यवृत्तत्वाभावादिति निरस्तम् ।
कि० प्र० व० ॥

जीविनो न नः किञ्चिदनिष्टमापद्यते । न हि नित्यत्वमूर्तत्वे
 नभसि घटादौ वा विरुद्धे इति परमाणुसाधनस्य किञ्चिदपि
 हीयते । अथेश्वरात्मनि तज्ज्ञाने चोपसंहारादनयोर्विरोधो
 ऽभिधातुमभिलषितः । स तर्हि मूर्तत्वनित्यत्वयोः परमाणा-
 विव धर्मिसाधकेनैव बाधित इति बुद्ध्यस्तेति नास्ति विरोध-
 गन्धोऽपि विशेषविरोधोदाहरणं^(१) तु चन्दनदहनवानयं सु-
 रभिधूमवत्त्वादिति द्रष्टव्यम् । स्यादेतत् । व्यापका^(२)नुपल-
 क्षिबाध एव विशेषविरोध इत्युच्यते । तथाहि । कर्तृत्वव्याप-
 कं शरीरादि तच्चातोव्यावर्तमानं कर्तारमपि व्यावर्तयति ।
 तृणादिविकारक्षारित्वेन हिमस्य वज्रिमत्त्वसाधने तद्व्याप-
 कमौष्ण्यमिव व्यावर्तमानं अग्निमत्त्वमिति चेत् । नैतदपि सा-
 धीयः । कस्य हि किमत्र व्यापकं किं कर्तुः शरीरित्वादिकम्
 आहोस्वित्कार्यस्य शरीरादिमत्कर्तृपूर्वकत्वं प्रथमे नेश्वरः कर्ता
 शरीरादिरहितत्वादिति प्रमाणार्थः स्यात् । तथा चाश्रया-
 सिद्धिः । धर्मिग्राहकप्रमाणबाधो वा । सावयवाः परमाणवो
 मूर्तत्वादितिवत् । द्वितीयस्तु नियमः प्रत्यग्रजायमानाङ्गुरा-
 दावेव शरीरिणः कर्तुरनुपलम्बेन निरस्तः । दृष्टान्तस्तु सर्वथै-
 वानुपपन्नः । तृणादिविकारो हि यदि रूपादिपरावृत्तिमात्र-
 हेतुः स नूनमौष्ण्यापेक्षेण तेजसा कर्तव्यः । तादृशे च पाके
 ऽनिमित्तं हिममिति । न किञ्चिदनिष्टमापद्यते । न हि सौ-

(१) विशेषविरुद्धेति । यत्र साध्यसाधनविशेषणयोर्विरोध इत्यर्थः । कि०
 प्र० व० ॥

(२) व्यापकेति । कर्तृव्यापकशरीरस्य यानुपलब्धिस्ततो बाध इत्यर्थः ।
 कि० प्र० व० ॥

रस्य तेजसस्त्वैलोक्यपाकहेतोर्हिमादपगमः क्षमते(१) । अथ
विकारो भस्मादिरूपो विवक्षितः सोऽसिद्ध एव हिमहतेषु लक्ष्णा-
दिषु क्व विरोधो बाधो वा । अथ रूपादिपरावृत्तिमात्रेणैवा-
ग्निः साध्यते तदशक्यम् । तस्य दर्शनस्पर्शनप्राज्ञस्य योग्यानु-
पलम्भबाधितत्वात् अतादृशस्य तेजोमात्रस्य निवृत्तेरशक्यत्वा-
दनिष्टत्वाच्च । तस्माद् व्यापकानुपलब्ध्या अनुमानं बाध्यते इति
रिक्तं वचः । सत्प्रतिपक्षस्तु कथं चित् स्यात् । अग्निमहिमं
लक्षणादिविकारहेतुत्वात् । निरग्निकं हिमं तथाविधौष्ण्यर-
हितत्वादिति । अस्तु तर्हि तदेव प्रकृते । शरीरानपेक्षोत्पत्तिकं
अकर्तृपूर्वकं शरीरानपेक्षोत्पत्तिकत्वात् गगनवदिति । नैतदेवं
शरीरानपेक्षाया उत्पत्तेरसाधारणत्वात् सकर्तृकाद्वटादेरि-
वाकर्तृकादाकाशादेरपि (२) व्यावृत्तत्वात् उत्पत्तिव्यावृत्ति-
मात्रस्य चासिद्धेः । शरीरादनुत्पत्तेश्चासमर्थविशेषणत्वात् । स-
पक्षे गगनादावनुत्पत्तिमात्रस्यैव व्याप्यत्वनिश्चयात् । निश्चित-
व्याप्तेः पक्षोपनयनात् । अन्यथातिप्रसङ्गात् । स्यादेतत् । य-
था ज्ञानस्य नित्यत्वे शरीरापेक्षा नास्ति ज्ञानगतकार्यत्वप्रयुक्त-
त्वाच्छरीरसम्बन्धस्य । तथा प्रयत्नस्य नित्यत्वे ज्ञानापेक्षापि
न स्यात् प्रयत्नगतकार्यत्वप्रयुक्तत्वात् ज्ञानसम्बन्धस्येति । त-
र्कापरिशुद्धिरस्तु दूषणमिति चेत् । तदप्यसारम् । ईश्वरमधि-
कृत्य तर्काणामाश्रयसिद्धयसिद्धिभ्यामनवसरदुःखत्वात् । य-

(१) कियत—पा० २ पु० ॥

(२) आकाशादेरिति । तत्रोत्पत्तिरेव न कुत्र शरीरानपेक्षेत्यर्थः । ननु श-
रीरापेक्षोत्पत्तिरहितत्व हेतुः स चाकाशादावस्त्येवेत्यत आह । शरीरादनुत्प-
त्तेरिति । कि० प्र० व० ॥

दीश्वरः कर्ता स्यात् शरीरी स्यात् अनित्यज्ञानवाञ्छ भवेत् ।
 यदीश्वरस्य प्रयत्नः स्यादनित्यः स्यात् । यदीश्वरप्रयत्नो नित्यः
 स्यात् ज्ञानानपेक्षः स्यात् । यदीश्वरस्य बुद्धिः स्यात् असर्ववि-
 षया भवेदित्यादयो हि ते क्षित्यादिकमधिकृत्य विपर्ययापर्य-
 वसानात् । यदि विवादाध्यासितं बुद्धिमहेतुकं अभविष्यत् अ-
 नित्यप्रयत्नहेतुकतामापत्स्येत । शरीरजन्यं वाऽभविष्यत् असर्व-
 ज्ञकार्यं चेत्यादयो हि ते तद्विपर्ययाश्चा(१)ममर्थविशेषणत्वेन
 प्रागेव निरस्ताः । न च प्रयत्नेन बुद्धिरिह साध्यते बुद्ध्या वा प्र-
 यत्नः इतरव्यावृत्त्या वान्यतरव्यावृत्तिर्येनैतस्मिन्सम्बन्धीपाधिकत्वं
 चोद्यमवकाशमासादयेत् । किन्तु धूमवत्त्वेनाद्र्द्रैन्धनप्रभवदहन-
 वत्त्वमिव कार्यत्वेन परिदृष्टसामर्थ्यकारकचक्रप्रयोजकृतमत्वम् । त-
 था च साध्यांशयोर्ज्ञानप्रयत्नयोर्देहनाद्र्द्रैन्धनयोरिव सोपाधिर-
 पि सम्बन्धो हेतु न दूषयति । तस्य साध्यसम्बन्धे निरुपाधिक-
 त्वादिति । ननु कारणविशेषादवश्यं (२) कार्यं विशेषेण भवि-
 तव्यम् । अस्ति च केषुचिच्छरीरादि कारणं ततोपि विशेषः
 स्यात् । अवश्यं चेतदभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा शरीरिककर्तृत्वा-
 नुमानं न स्यात् । स च विशेषोपदष्टेरक्रियादर्शिनोपि कृत-

(१) तद्विपर्ययाश्चेति । क्षित्यादिकं न बुद्धिमहेतुकमानित्यप्रयत्नाजन्यत्वा-
 दित्यादौ व्यर्थविशेषणत्वमजन्यत्वस्यैव साध्यव्याप्यत्वादित्यर्थः । न चेति ।
 यदि प्रयत्नेन बुद्धिर्बुद्धिनिवृत्त्या वा प्रयत्ननिवृत्ति साध्येत् तदा ज्ञानसम्बन्धे
 प्रयत्नगत कार्यत्वमुपाधिः स्यात् । न चैवमपि तु यथा धूमैकैकदैर्द्रैन्धनप्रभव-
 वद्भिर्मत्तव साध्यते तथा कार्यत्वेनैकदैव प्रयत्नबुद्धिसाधनमित्यर्थः । कि० प्र०
 व० ॥

(२) अवश्यमिति । कार्यं विशेषस्याकास्मकत्वापत्तेरित्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

बुद्धिरूपयते । तदित्यदूरविप्रकर्षणोच्यते । ततः स एव कर्तारं प्रयोजयति । कार्यत्वसामान्यं तु तत्प्रयुक्तां व्याप्तिमुपजीवतीति न विशेषस्य विशेषं प्रत्येव प्रयोजकत्वे सामान्यं प्रत्यनुपाधित्वात् । अन्यथा घटादिष्ववान्तरविशेषेषु सत्सु यद्वष्टेरित्याद्युपलक्षितोपि विशेषस्तु तत्प्रयुक्तां व्याप्तिमुपजीवतीत्यप्रयोजकस्यादिति यत्किञ्चिदेतत् । तर्कस्तु (१) यदि कार्यं कर्तारमतिपतेत् तत् कारणान्तरमप्यतिपतेत् (२) । तथा च कार्यत्वादेव हीयत इति सन्नेपः । विस्तरस्तु (३) न्यायकुसुमाञ्जलावात्मतत्त्वविवेके चाध्यवमेय इति । अस्तु तावदेवं विशेषस्य तु कुतः सिद्धिः । यथा ह्यप्रतीतेन विरोधादि प्रत्येतुमशक्यम् । तथा तस्य साधनमप्यशक्यम् । लब्धरूपं हि क्वचित् किञ्चिद्विधीयत इति चेत् । न । साधनसामान्यसम्बन्धबलेन साध्यसामान्यविधायुपक्रान्ते तत्सहकारिपक्षधर्मताबलेनाप्रतीते विशेषे

(१) तर्कस्त्विति । विवादपदं कर्तृजन्यं यदि न स्यात् जन्यं न स्याद् व्योमवदित्यर्थः ।

जि० प्र० व० ॥

(२) अतिकासित - पा० ५ प० ॥

(३) ननु शरीरजन्यत्वमुपाधिरस्तु । न च पक्षमात्रव्यावृत्तकविशेषणकत्वात् साधनविशेषितत्वात् साधनतुल्ययोग्यत्वमत्र तन्नीपाधि । प्रकृते तादृशानुपाधिताबीजस्य साध्यापकतायादृक्कमानाभावस्य भावात् । शरीरसृजकतत्त्वं कर्तृ कार्यजनकतया कार्यकारणभावस्य साध्यव्यापकायादृकत्वात् । अत एव बाधोद्गीतं पक्षतरवज्जिसर्व आदित्यनप्रभववज्जिसत्त्वसम्बन्धेन जलस्य गन्धवत्त्वे पृथिवीत्वमुपाधिर्भवति तेषां साध्यव्यापकतायादृकतामानसत्वादित्यत आह । विस्तरस्त्विति । शरीरजन्यत्व नोपाधि हस्तादिजन्यत्वात् साध्यापकत्वात् । साध्याप्यवाधिर्ज्ञेयजन्यत्वस्य च साधनव्यापकत्वात् । अदृष्टपरमाण्वादीनामीश्वरेण साक्षात् प्रत्यवाधिष्ठानादित्याद्यन्यत्र विस्तर इत्यर्थः । जि० प्र० व० ॥

पर्यवसानात् । सामान्यसङ्गतिबलप्रवृत्तानां पदानामाकाङ्क्षा-
दिसहकारिलक्ष्णेऽलौकिक इव वाक्यार्थ इति प्रमाणवृत्तम् ।
अन्यथा न किञ्चित् कचिदप्रतीतं प्रतीयेतिति । अत्र कश्चिदा-
ह । कृतं तर्हि केवलव्यतिरेकिणा अन्वयिन एवाष्टद्रव्याति-
रेकादेरपि सिद्धेः । तदसत् । आकाङ्क्षानुपपत्तिभ्या विशेषव्यव-
स्थापनात् । शाब्दो ह्यर्थो यावता विना नान्वयमुपैति तावन्त-
मनालम्ब्य प्रतीतेरपर्यवसानमत्राकाङ्क्षेत्युच्यते । तावानवधि-
रन्वयिनस्तत्प्रतीतो पर्यवसितायां कचिद्विशेषे प्रमाणान्तरत्वा-
धोनुपपत्तिश्च तावतो सीमा व्यतिरेकिणः । तदत्र नगादिद्रव्य-
णुकपर्यन्तपक्षीकरणे तत्कारणपरमागतादिविषय ज्ञान यदि न
स्यात् क' शब्दार्थो नगसागरादि सकर्तृकमिति । परिदृष्ट-
सामर्थ्यकारकचक्रप्रयोक्तु' कर्तृशब्दवाच्यत्वात् । एव सर्गादि
कार्यपक्षीकरणे तत्काले यदि न शरीराद्यनपेक्षं ज्ञानं कोऽर्थः
सर्गादि कार्यं बुद्धिमत्पूर्वकमिति । सगसन्निहितो हि शरी-
रेन्द्रियविषयग्रामविरहोपलक्षित' काल' सर्गादिरित्युच्यते ।
तस्माद्विशेषप्रतीत्या सामान्यप्रतीत्यपर्यवसानादिह पक्षधर्म-
तामहायात् कार्यत्वादेव नित्यमवज्ञकर्तृत्वसिद्धिः । इच्छादय'
कचिदाश्रिताः कथंत्वाद्गुणत्वादेत्यत्र त्वष्टद्रव्यातिरिक्तपारत-
न्त्यमप्रतीत्य शब्दार्थो न प्रतीयत इति नास्ति । न ह्याश्र-
यादिशब्दा' क्षित्यादितिरिक्तार्थाः (१) क्षित्यादिविरुद्धार्था वा
येन तत्प्रतिज्ञेपनियमेनेच्छादिपदार्थानामन्वयः । प्रमाणान्त-
रबाधपर्यालोचनादनुपपत्तिरि(२)त्यन्यदेतदिति ॥

(१) क्षित्यादितिरिक्तार्था - पा० ४ पु०

(२) पर्यालोचनादनुपपत्ति - पा० ४ पु०

आकाशकालदिशामेकैकत्वाद्परजात्यभावे
सति पारिभाषिक्यस्तिस्रः संज्ञा भवन्ति । आकाशं
कालो दिगिति । तत्राकाशगुणाः शब्दसंख्याप-

आकाशनिरूपणप्रसङ्गेन(१) कालदिशोरूपन्यासः । आ-
काशकालदिशामिति । पारिभाषिक्यो निमित्तमन्तरेण शृ-
ङ्गाहिकतया तिस्रः संज्ञा भवन्ति । आकाश कालो दिगि-
ति । कुतो हेतोरित्यत आह । अपरजात्यभावे मतीति । अ-
परजातीनामाकाशत्वादीनामभावादित्यर्थः । तदेव कुत इत्या-
ह । एकैकत्वाद् व्यक्तिभेदाभावात् । नित्यमेकमनेकव्यक्ति-
वृत्ति (२) सामान्यमितिलक्षणव्याघातेन स्वरूपव्याघातप्रसङ्गा-
दिति भावः । तथापि पारिभाषिकत्वमनुपपन्नमतीन्द्रियत्वेन
स्वरूपनिर्देशानुपपत्तिः । यः शब्दाश्रयस्तदाकाशमित्येवं तु श-
ब्दाश्रयत्वमेवोपाधिः स्यात् । न । शब्दाश्रयत्वस्योपलक्षणतया
तटस्थत्वात् । अयमसौ देवदत्त इत्यत्रेदंतावत् । अन्यथा शब्द-
गुणमाकाशमिति सहप्रयोगो न स्यात् । यदेवमाकाशादिशब्दे-
भ्यः परमस्य त्वत्सादेर्निरर्थकत्वमापद्येत इति चेत् । न । आ-
काशस्य स्वरूपमिति वदौषचारिकत्वाद् व्यावृत्तिपरत्वाद्देति ।
तस्य द्रव्यत्वव्यवस्थितये स्वरूपस्थितये(३) च गुणानाह । तत्रे-
ति । तास्वाकाशकालदिक्षु मध्ये तत्र आकाशस्य शब्देन स्वरू-

(१) प्रसङ्गात् - पा० ५ पृ० ॥

(२) अनेकवृत्ति - पा० ५ पृ० ॥

(३) तस्य स्वरूपस्थितये व्यत्यसिद्धये - पा० ५ पृ० ॥

रिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः । तत्र शब्दः प्रत्य-
क्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वादयावद्द्रव्यभावित्वा-

पं संख्यादिना द्रव्यत्वं च व्यवस्थाप्यते । अरूपतया चतुषस्त-
चाप्रवृत्ते (१) तस्य रूपयोग्यतामुपादायैव द्रव्यग्राहकत्वात्
अन्यथा आत्मनोपि चातुषत्वप्रसङ्गात् । कथं तर्हि पक्षी ने-
ह पक्षीति प्रत्यय इति चेत् । आलोकमण्डलमाश्रित्येति ब्रूमः
तथापीहालोको नेहालोक इति कथमिति चेत् । तदवयवा-
नाश्रित्येति यत्किञ्चिदेतत् (२) । कथं पुनः शब्दस्तत्स्वरूप
व्यवस्थापक इत्यत आह । शब्द इति । शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगु-
णः प्रत्यक्षत्वे सति अकारणगुणपूर्वकत्वात् । योऽपि हि स्पर्श
वद्विशेषगुणः शब्दमिच्छति सोऽपि स्थूलवीणाद्याश्रय (३) मि-
च्छेत् । न तु (४) परमाण्वाद्याश्रयमप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । पर-
माणुगुणानामतीन्द्रियत्वात् । तथा च स्थूलाश्रयस्य सामान्य-
वतः कार्यत्वेन सामान्यादिव्यवच्छेदे स्पर्शरहिततया च
कार्यद्रव्यत्वव्यावृत्तौ (५) प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यतया च सामान्य-
गुणत्वकर्मत्वानुपपत्तौ विशेषगुणत्वमुभयवादिमिदम् । स्पर्श-
वद्द्रव्यं प्रति शब्दस्य तत्प्रतिषेधः प्रतिज्ञायते । न स्पर्शवद्विशेषगुण
इति । अत्र हेतुरकारणगुणपूर्वकत्वादिति । स्पर्शवता शङ्खादी-

(१) अचातुषस्तचाप्रतीते -- पा० ४ प० ॥

(२) किञ्चिदिदम् -- पा० ४ प० ॥

(३) वीणाशङ्खाद्याश्रय -- पा० ४ पु० ॥

(४) न च -- पा० ४ प० ॥

(५) बहिर्निन्द्रियप्रयत्नद्रव्यव्यावृत्तौ -- पा० ४ पु० ॥

दाश्रयादन्यत्रोपलब्धेश्च न स्पर्शवद्द्विशेषगुणः ।

नां यानि समवायिकारणानि तेषां ये गुणास्तदनपेक्षत्वात् । ये पुनः स्पर्शवद्द्विशेषगुणा न ते तदनपेक्षाः यथा रूपादय इति केवलव्यतिरेकी । अत्र च पिठरपाकानभ्युपगमात् न तद्विशेषगुणैर्विरोधः । परमाणुगुणैस्तु स्यात् । तन्निषेधार्थमाह । प्रत्यक्षत्वे सतीति । हेत्वन्तरमाह । अयावद्द्रव्यभावित्वादिति । मत्स्वेव वंशशङ्खादिषु तन्निवृत्तेः (१) ये पुनस्तेषां विशेषगुणा न ते तेषु सक्तु निवर्तन्ते । यथा रूपादयः । अत्रापि पूर्ववत् प्रत्यक्षत्वे सतीत्यनुषङ्गनीयम् । अन्यथा परमाणुगुणैरेव विरोधः स्यात् । सुखादीनामात्मगुणत्वसिद्धावन्वयोऽपि द्रष्टव्यः । अनयोस्तर्कं सूचयति । आश्रयादन्यत्रोपलब्धेरिति । आश्रयाभिमताच्छङ्खादेरन्यत्र कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्ने नभस्युपलब्धेः । यदि हि शङ्खाद्याश्रयशब्दः स्यात् तत्पिधाने नोपलभ्येत कर्णविवर्तपिधान इव सर्वदेवाप्राप्तेः अप्राप्तस्य च ग्रहणे सर्वत्र सर्वदेव सर्वैः सर्वशब्दोपलभ्यप्रसङ्गः । न च शङ्खश्रवसोः प्राप्तिरस्ति । न चाश्रयानपेक्षा एव गुणाः परेण प्राप्यन्ते तस्माच्छङ्खादोनि निमित्तान्यपहाय द्रव्यान्तरे वर्तमानो वीचीतरङ्गन्यायेन कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नमाकाशादिदेश प्रत्यासन्न उपलभ्यते (२) । अन्यथा त्वनुपलब्धिप्रसङ्गः । ननु वायुगुणोपि भविष्यतीति । अन्यथापि भेर्यादिषु ताडितेषु यावद्देगमभिप्रतिष्ठमानः पवनो निमित्ती भविष्यतीत्यभ्युपगमः (३) । वदन्ति च केचिद्वायुरापद्यते शब्द-

(१) सत्स्वेव शङ्खादिषु निवृत्ते - पा० ४ पु० ॥

(२) आपन्न उपलभ्यते - पा० ४ पु (३) भविष्यतीत्युपगम - पा ४ पु ॥

बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वादात्मान्तरग्राह्यत्वादात्मन्यस-

तामिति । न । श्रोत्रस्य प्रतिनियतार्थग्राहकत्वेन बहिरिन्द्रिय-
त्वात् । बहिरिन्द्रियस्य च प्रतिनियतग्राह्यजातीयविशेषगुणव-
त्त्वनियमात् । अन्यथा सर्वस्य सर्वार्थत्वेऽन्ववधिराद्यभावप्रसङ्गा-
त् । एकस्य सर्वार्थत्वे तद्व्यावृत्तौ गुणान्तरानुपलभ्यप्रसङ्गात् ।
तथा च शब्दस्य वायवीयत्वे श्रोत्रस्यापि वायवीयत्वप्रसङ्गः ।
ततः किमिति चेत् । एकस्य स्पर्शशब्दग्राहकत्वेऽनेकार्थतया
बाह्यत्वव्यघातः (१) बाह्यत्वं चानेकार्थत्वानुपपत्तिः । वा-
यवीयत्वाविशेषेपि त्वक्श्रोत्रयोऽर्थ्यक्तिभेदात् प्रतिनियतार्थत्वा
विरोध इति चेत् । न । प्रतिशरीर घ्राणादीनां व्यक्तिभेदेपि
विषयवैचित्र्यादर्शनात् अदृष्टवैचित्र्यादेवमपि स्यात् । की वि-
रोध इति चेत् तर्हि पार्थिवैकप्रकृतीनामेवादृष्टवैचित्र्यादुत्पा-
दकवैचित्र्यं विषयव्यवस्थायै भविष्यतीति कृतं रसनादीनां
प्रकृत्यन्तरकल्पनया । बाह्यानुसारेण तत्र तथैति चेत् समः स-
माधिः । तस्माद्यथोक्तहेतुभ्यां शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुण इति ।
आत्मगुणो भविष्यतीत्यत आह । नात्मगुणः । कुत इत्यत आह ।
बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् । मनसोऽन्यदिन्द्रियं बाह्येन्द्रियं तत्प्रत्य-
क्षत्वात् गन्धादिवदित्यन्वयी । बाह्येन्द्रियत्वं श्रोत्रस्य प्रतिनि-
यतविषयत्वाच्चर्तुवत् (२) । आत्मगुणानां बाह्येन्द्रियेण ग्रहीतुम-
योग्यत्वात् । अन्यथा बुद्ध्यादीनामपि तथात्वप्रसङ्गः । हेत्वन्त-
रमाह । आत्मान्तरग्राह्यत्वादिति । यत्रस्यः शब्दस्ततोऽन्य आ-

(१) व्याघातप्रसङ्गात् - पा० ४ प० ॥

(२) नियतार्थग्राह्यत्वात् सिद्धम् - पा० ४ प० ॥

मवायादहङ्कारेण विभक्तग्रहणाच्च नात्मगुणः ।

त्मा आत्मान्तरं तद्ग्राह्यत्वादित्यर्थः । वीणाद्याश्रयो हि (१) शब्दः प्रतीयते तत्सन्तानहारेण (२) श्रोत्रस्थो वा तस्मादन्यथास्य ग्राहकः । ये त्वात्मगुणा गृह्यन्ते ते च (३) ग्राहकस्या एव गृह्यन्ते । यथा सुखादयः । गृह्यमाणस्तु शब्दो न ग्राहकस्य इति । तदेव कुत इति चेदत आह । आत्मन्यसमवायात् ग्राहकसमवायात् (४) । इदमप्यभिदमत आह । अहङ्कारेण विभक्तस्य व्यधिकरणस्य ग्रहणात् । वीणा वाद्यते वेणुः पूर्यते न त्वहं वाद्ये अहं पूर्ये वेति कस्यचित्प्रत्ययः । अहङ्कारेण व्यधिकरणस्याप्यात्मसमवायेन गन्धादीनामपि तथात्वप्रसङ्गः । अन्ये (५) त्वात्मान्तरग्राह्यत्वादिति अनेकप्रतिपत्तृसाधारणत्वादिति हेत्वर्थं वर्णयन्ति स तु मग्धिग्धासिद्धः । सन्तानानुमानेन मूलप्रत्यभिज्ञानान्नैष दोष इति चेत् । तर्हि सुखादीनामप्यनुमानेनानेकप्रतिपत्तृसाधारणप्रत्यभिज्ञानविषयत्वादनैकान्तिको हेतुः स्यात् । आत्मसमवेतस्यैव वीचीतरङ्गन्यायेन मूलप्रत्यभिज्ञानोपपत्तौ विपक्षे बाधकाभावाच्च । तस्माद्यथाव्याख्यातमेवासु । न दिक्कालमनसा विशेषगुण इति शेषः । तत्र हेतुः श्रोत्रग्राह्यत्वादिति । अत्र श्रोत्रेति स्वरूपकथनमात्रम् । ग्राह्यत्वात् प्रत्यक्षत्वादित्येव हेतुः गन्धादिवदिति । आ-

(१) वीणाद्याश्रयतया पा० ४ प० । (२) नाशिन-पा० ४ प० ।

(३) आत्मगुणा इत्यधिकम् पा० ४ प० ।

(४) ग्राहक समवायात् पा० ४ प० ।

(५) ग्राहकत्वात् सन्तानानुमानेन ।

श्रोत्रग्राह्यत्वाद्विशेषगुणभावाच्च(१) न दिक्कालम-
नसाम् । पारिशेष्याद्(२) गुणो भूत्वा आकाशस्या-
धिगमे लिङ्गम् । शब्दलिङ्गाविशेषादेकत्वं सिद्धम् ।

तन्गुणत्वे शब्दस्य मनसः श्रोत्रस्य साङ्ख्यप्रसङ्गः । दिक्कालमनो-
गुणत्वे च शब्दस्य विशेषगुणत्वव्याघातः । हेत्वन्तरमाह । वि-
शेषगुणभावाच्चेति (३) । दिक्कालमनसामिति वाक्यशेषः । प्र-
योगस्त्वयं शब्दो न दिक्कालमनमा गुणः विशेषगुणत्वाद् गन्धा-
दिवदिति तद्गुणत्वे शब्दस्य तेषां तत्त्वव्याघातः । धर्मिणाह-
केण प्रमाणेन तेषां विशेषगुणप्रतिज्ञेपादिति । ननु यदि नाम
शब्दः पृथिव्यादीनामष्टानां गुणो न भवति माभूत् आकाशं
तु नवममस्तीति किं प्रमाणमत आह । पारिशेष्याद्गुणो
भूत्वा आकाशस्याधिगमे लिङ्गमिति । अयमर्थः । शब्दस्तावद्द्रव्य-
व्याश्रितो गुणत्वाद्वूपवदिति । सामान्यतो द्रव्यत्वसिद्धौ शब्दा-
श्रयत्वेनाकाशसंज्ञायां विनिवेशितायां तदाकाशं पृथिव्यादिभ्यो
व्यावर्त्यते(४) शब्दाश्रयत्वात् यः पुनः न पृथिव्यादिभ्यो भिद्यते
नासौ शब्दाश्रयो यथा पृथिव्यादय एव । न च नायं शब्दाश्रयः
तस्मादितरेभ्यो भिद्यते । यथा च पृथिव्यादिषु शब्दो न सम-
वेति तथोक्तमधस्तादिति निरवद्यम् । सोऽयं परिशेषो व्यति-
रिक्तः तद्विदमुक्तं गुणो भूत्वेति । एवमाकाशस्य स्वरूपे सिद्धे
शब्दगुणत्वे च गुणान्तराण्यस्यैवाह । शब्दलिङ्गाविशेषादिति ।

(१) वैशेषिकगुणभावाच्च इति कचित् (२) परिशेषात् - पा० ३ पु० ।

(३) वैशेषिकगुणभावात् पा० ३ पु० (४) भिद्यते - पा० ४ पु० ॥

तदनुविधानात् पृथक्त्वम् । विभववचनात् परम-

यद्यपि द्रव्यत्वादेव सामान्यतः संख्यायां सिद्धायामेकत्वमपि सिद्धं न ह्येकत्वमन्तरेणाममवायिकारणनिरपेक्षं(१) द्वित्वादिकमपि सिध्यति । भवितव्यं च तत्र द्वित्वादिना पृथिव्यादीनां नवानां पञ्चानां त्रयाणामित्यादेर्व्यवहारस्य(२) बाधकं विना संख्यादिनिमित्तकत्वात् (३) । अन्यथा पृथिव्यादिष्वपि सा न स्यात् । तथापि शब्दाश्रयस्य द्रव्यस्यानेकत्वव्यवच्छेदेन नियतमेकत्वं(४) साधयितुमयमारभ्य तच्च वैभवे मति शब्दलिङ्गमविशिष्टं सत्साधयति । सर्वेषामेव शब्दानां तदेकाश्रय(५) - तयैवोपपत्तौ आश्रयान्तरकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गात् ओ-
त्रव्यवस्थाप्यदृष्टव्यवस्थयैवोपपद्यत इति वक्ष्यमाणत्वादिति । तदनुविधानात् पृथक्त्वमिति । एतदपि पूर्ववत् । द्रव्यत्वेन सामान्यतः परिमाणसिद्धौ सत्यामाह । विभववचनादिति । विभवान्महानाकाशस्तथा चात्मेति सूत्रकारवचनात् । विभवो विभुत्वं सर्वैर्मूर्त्तिमद्भिः सह संयोगः । तस्मात् परममहत्परिमाणम् । परिमितस्य सर्वसंयोगानुपपत्तेः (६) । परममहदिति भावप्रधानो निर्देशः । अथवा परममहतो द्रव्यस्य परिमाणं परममहत्परिमाणमिति षष्ठीसमासः(७) । सामानाधिकरण्ये हि परममहत्परिमाणमिति स्यात् । अथ विभुत्वस्य कुतः सिद्धिः ।

(१) कारणानपेक्ष - पा० ४ पृ० ।

(२) इत्यादिव्यवहारस्य - पा० ४ पृ० ।

(३) निमित्तकत्वात् - पा० ४ पृ० ।

(४) नियमेनेकत्व - पा० ४ पृ० ।

(५) अभिप्रायश्च - पा० ४ पृ० ।

(६) अपरिमितस्य संयोगानुपपत्तेः - पा० ४ पृ० ।

(७) षष्ठीसमास - पा० ४ पृ० ।

महत्परिमाणम् । शब्दकारणत्ववचनात् संयोग-
विभागाविति । अतो गुणवत्त्वादनाश्रितत्वाच्च
द्रव्यम् । समानासमानजातीयकारणाभावाच्च नि-

स्पर्शशून्यत्वे सति प्रत्यक्षगुणाश्रयत्वादात्मवत् । अन्यथा परमाणु
त्वे प्रत्यक्षगुणाश्रयत्वविरोधात् अवयवित्वे स्पर्शशून्यत्वविरोधात् ।
शब्दकारणवचनात् संयोगविभागौ संयोगादिभागाच्छब्दाद्वा
शब्दनिष्पत्तिरिति (१) सूत्रकारवचनात् संयोगविभागौ । यद्य-
पि द्रव्यत्वेनैव संयोगविभागयोः सिद्धिः । तथापि विपक्षे
बाधकं वक्तव्यमिति तदुच्यते । यदि संयोगविभागौ नभसि न
स्याताम् असमवायिकारणाभावाच्छब्दो नोत्पद्येत (२) । यद्य-
पि धर्मिशाहकादेव प्रमाणात् द्रव्यत्वमस्य सिद्धम् तथापि
संख्यादिना गुणेनापि तस्माधयितुं शक्यमिति तदप्याह । अत
इति । गुणवतोऽप्यद्रव्यत्वे तत्तत्क्षणव्याघातादिति । अनाश्रितत्वा-
दिति । आश्रयैकस्वभावत्वादित्यर्थः (३) । अन्यथा समवायेन
व्यभिचारः स्यादिति । आश्रयैकस्वभावस्याप्यद्रव्यत्वे गुणत्वा-
द्यापत्तौ स्वरूपव्याघातादिति । यद्यप्येकत्वादेव नित्यत्वाकार्य-
त्वे सिद्धे अनित्यत्वे कार्यत्वे च ततः पूर्वं पञ्चाज्जायमानाः शब्दा
आकाशान्तरे वर्तेरन् तस्मादेकत्वादेव पूर्वापरकोटिविकलं
नभस्तथापि प्रपञ्चार्थमाह । समानेति । तथाहि नास्यारम्भकं
नभ एव तेनैव तस्यानारम्भात् । नापि नभोन्तरमसत्त्वात् । नापि
विजातीयं पृथिव्यादि कारणगुणपूर्वक्रमेण कार्ये रूपादिमत्त्व-

(१) शब्दाच्च तस्य निष्पत्तिरिति - पा० ४ प० ।

(२) नोत्पद्येत - पा० ४ प० ।

(३) आश्रयैकस्वभावात् - पा० ४ प० ।

त्यम् । सर्वप्राणिनां च शब्दोपलब्धौ निमित्तं श्रोत्र-
भावेन । श्रोत्रं पुनः श्रवणविवरसंज्ञको नभोदेशः ।
शब्दनिमित्तोपभोगप्रापकधर्माधर्मापनिबद्धस्तस्य
च नित्यत्वे सत्युपनिबन्धकवैकल्याद्वाधिर्यमिति ॥

प्रसङ्गात् । नाप्यात्मदिकालमनांसि स्पर्शशून्यतया तेषामनार-
म्भकत्वादिति शब्दाश्रयतया परार्थत्वमस्योक्तम् । सम्प्रति तदुपल-
म्भकतया परार्थतामाह । सर्वप्राणिनामिति । तर्हि सर्वेषां
सर्वशब्दोपलब्धिः स्यात् तस्य सर्वसाधारणत्वादव्यापकत्वाच्चेत्यत
आह । श्रोत्रभावेनेति । ननु किमिदं श्रोत्रम् नहि पृथिव्यादेर्घ्रा-
णादिवदाकाशस्यापि किञ्चित्कार्यमस्तीत्यत आह । श्रोत्रं पुन-
रिति । अत्र पुनः शब्देन पृथिव्यादिकार्येभ्यो घ्राणादिभ्यो व्यव-
च्छिनत्ति । श्रवणे कर्णशृङ्खल्यौ तयोर्विवरं तत्संज्ञको नभोदेशः ।
अव्याप्यवृत्तिसंयोगोपचारात् देशव्यपदेशः । ननु बधिरस्या(१)-
स्तीत्यत आह । शब्देति । शब्देन निमित्तेन विषयतया य उप-
भोगः सुखदुःखानुभवस्तत्प्रापकाभ्यां तत्संपादकाभ्यां धर्माधर्मा-
भ्यामुपनिबद्धो विशिष्ट इत्यर्थः । एवं सति च विशेष्यस्य सद्भावेपि
विशेषणांशस्य वैकल्यात् कस्यचिद्वाधिर्यम् । यथा शरीरसद्भावेऽप्यु-
पभोगहेत्वदृष्टवैकल्यात् सुखज्ञानाद्यनुपपत्तिरित्यत आह । तस्य
चेति । उपलक्षणं चैतत् कर्णमलादिना शुषिरव्याघातादपि (२)
वाधिर्यं भवति । अन्यथा भेषजादिप्रयोगवैयर्थ्यापत्तिरिति(३) ॥

(१) मत्वसौ बधिरस्य - पा० ४ प० । (२) शुषिरव्याघातान् तैरेव - पा० ४ प० ।

(३) ख समाप्तमिति - अधिकां ४ प० ।

कालः परापरव्यतिकरयोगपद्यायोगपद्याचि-

काललक्षणमाह । काल इति । अत्र परापरेति भावप्रधानो निर्देशः परत्वापरत्वयोर्व्यतिकरः परापरव्यतिकरः दिङ्मृताभ्यां परत्वापरत्वाभ्यां विपरीते परत्वापरत्वे इत्यर्थः । परापरव्यतिकरश्च(१) योगपद्यादिप्रत्ययाच्चेति समासः ते लिङ्गानि यस्य स तथोक्तः । परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिर्गुणे वक्ष्यते । ते युवस्यविरयो-र्वर्तमाने कालमनुमापयत' । कथम् बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मनि हि स्थविरे युवानमवधिं कृत्वा परत्वमुत्पद्यमानमसमवायिकारणवत् कार्यत्वादिति स्थिते च रूपादीनां च व्यभिचारे तपनपरिस्पन्दानां च वैयधिकरस्ये तदवच्छिन्नद्रव्यसंयोगोऽसमवायिकारणमिति विज्ञायते न चाविभुनो द्रव्यस्य संयोग(२)स्तथा भवितुमर्हति व्यभिचारादिति तद्व्यं विभु स्यात् । न चात्माकाशी तथा भवितुमर्हतो विशेषगुणवत्त्वात् पृथिव्यादिवदित्याचार्याः(३) । अत्रैवमालोचनीयम् । पृथिव्यादीनां संयोगस्यातडेत्वे विशेषगुणवत्त्वमप्रयोजकं सूर्यादिगतिप्राप्तिविरहस्योपाधेः सत्त्वात्(४) । अन्यथा मनसस्तथाभावप्रसङ्गात् विशेषगुणविरहिणस्तस्याकारणत्वेऽप्राप्तेरन्यस्य कारणस्याभावान् तस्माद्विशेषगुणवत्त्वाविशेषे पृथिव्यादीनामव्यापकत्वात्

(१) परत्वापरत्वव्यतिकरश्च - पा० ४ पृ० ।

(२) अविभद्रव्यसंयोग - पा० ४ पृ० ।

(३) "आचार्या व्योमज्ञिवाचार्या" इति किशोरावलीप्रकाशे वङ्गमाजीपाध्यायः ।

(४) गतिविरहस्योपाधेः सत्त्वात् - पा० ४ पृ० ।

परत्वाद्यकारणत्वं व्यापकत्वाच्चात्माकाशयोस्तत्कारणत्वं भवि-
ष्यतीति को विरोधः । विप्रकृष्टबुद्धिमपेक्ष्योत्पद्यमान विप्रकृष्ट-
बुद्धिं निमित्तीकरोति अल्पतरसूरसञ्चरणापेक्षया बहुतरत-
पनपरिस्पन्दान्तरितत्वं विप्रकर्षः । न चैष स्थविरशरीरे स्वरूप-
तः(१) संभवति तपनसमवेतेन कर्मणास्य सम्बन्धाभावात् अतो
यद्वागेण संयुक्तसंयुक्तसमवायलक्षणया प्रत्यासत्त्या आदित्यगतिः
स्थविरमुपावर्त्तते तद्व्यवस्थि न च तत् पृथिव्यादि तथा भवि-
तुमर्हति अप्राप्तेर्यभिचाराच्च । अतः सकलमूर्त्तद्रव्यसंयुक्तेन तेन
भवितव्यम् न चाकाशात्मानौ(२) तथा भवतः विशेषगुणवत्त्वात्
पृथिव्यादिवदित्याचार्याः । नन्वप्रयोजकमेतत् (३) अप्राप्त्युपा-
धिकत्वात् । अन्यथा मनसस्तथाभावप्रसङ्गात् विशेषगुणरहितस्य
तस्याकारणत्वे अप्राप्तेरन्यस्य कारणस्याभावात् तस्माद्विशेषगुण-
वत्त्वाविशेषेऽपि पृथिव्यादीनामव्यापकत्वात् परत्वाद्यकारणत्वं
व्यापकत्वाच्चात्माकाशयोस्तत्कारणत्वं भविष्यतीति को विरोधः
न आकाशस्य स्वप्रत्यासत्तिमात्रेण संयुक्तसमवायिनं धर्ममन्यत्र
संक्रामयितुमसमर्थत्वात् । तथात्वे चैकत्र भेर्यामभिज्ञतायां सर्व-
भेरोषु शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गात् सूर्यक्रियावद्भेरीसंयोगस्यापि संयुक्त-
संयुक्तसमवायाविशेषात् कालस्य तु तत्त्वभावत्वात्(४) अयमदो-
षः । असिद्धिदशायां प्रसङ्गस्याश्रयासिद्धेः सिद्धिदशायां च बाधि-
तत्वात् आत्मनोपि द्रव्यान्तरधर्मेषु द्रव्यान्तरावच्छेदाय स्वप्रत्या-

(१) शरीरस्य स्वरूपत - पा० ४ प० । (२) न आत्माकाशौ - पा० ४ प० ।

(३) न चाप्रयोजकमिति गवत् ।

(४) स्वभावात् पा० ४ प० ।

सत्यतिरिक्तसन्निकर्षापेक्षितत्वात्(१) । अन्यथा वाराणसीस्थितेन नीलेन पाटलिपुत्रस्थितस्य स्फटिकमणेरुपरस्मनप्रसङ्गात् । कालस्य तु विप्रकृष्टक्रियोपसंक्रमणशक्ततयैव (२) सिद्धेर्नायं प्रसङ्ग इत्यवदातव्यम् (३) तदयं प्रमाणार्थः । स्थविरादौ परत्वं तपनपरिस्पन्दप्रकर्षबुद्धिजन्यं तदनुविधायित्वात् पटकुविन्दवत् । ते च तपनपरिस्पन्दाः स्थविरशरीरप्रत्यासत्तिमपेक्षन्ते स्वभावतोऽप्रत्यासन्नत्वे सति तदवच्छेदकत्वात् पटावच्छेदकमहारजनरागवत् सा च प्रत्यासत्तिर्द्रव्यकृता प्रकारान्तरासंभवे सति प्रत्यासत्तित्वा(४)देव (पटे महारजनप्रत्यासत्तिवत् । अन्यथा प्रत्यासत्त्यभावे सन्निकर्षविप्रकर्षयोरसंभवादपेक्षणीयानुपपत्तौ परत्वाद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गेन तद्व्यवहारलोपप्रसङ्गः) (५)तच्च द्रव्यमितरेभ्यो भिद्यते विशिष्टपरत्वाद्यनुमेयत्वात् (६) । यत्पुनर्नेतरेभ्यो भिद्यते तन्नैवं यथा पृथिव्यादि । एतेनापरत्वं लिङ्गतया व्याख्यातम् । योगपद्यमेककालता अयोगपद्यमनेककालता चिरत्वं दीर्घकालता क्षिप्रत्वमल्पकालता । अत्र कालशब्देन कालोपाधयः सूर्यगत्यादयः उच्यन्ते तेषां प्रत्ययैः कालोऽनुमीयते । ननु प्रत्ययाः कारणतया विषयतया वा कालं व्यवस्थापयेयुः । न प्रथमः आग्नेन्द्रियादीनां तत्कारणत्वात् । न द्वितीयः तस्या-

(१) पेक्षितत्वात् - पा० ४ पु० ।

(२) संक्रमणं तयैव सिद्धे - पा० ३ पु० ।

(३) इति सर्वमवदातम् - पा० ४ पु० ।

(४) प्रत्यासन्नत्वात् - पा० ४ पु० ।

(५) () एतन्न्यव्यस्य पातो नाम्नि ४ प

(६) विशिष्टपरत्वाद्यनुमेयवाच - पा० ४ पु० ।

रक्षिप्रप्रत्ययलिङ्गम् । तेषां विषयेषु पूर्वप्रत्ययविलक्षणानामुत्पत्तावन्यनिमित्ताभावादद्यदत्र नि-

तीन्द्रियतया ऐन्द्रियकप्रत्ययविषयविरोधात् अत आह । तेषामिति । विषयेषु घटपटादिषु युगपद्वन्ति युगपत्कुर्वन्ति युगपद्वर्तन्ते इत्यादीनां पूर्वप्रत्ययविलक्षणानां द्रव्यगुणादिप्रत्ययविलक्षणानां द्रव्यादिप्रत्ययव्यावृत्ताव(१)प्यनुवृत्तेस्तदनुवृत्तावपि तेषां व्यावृत्तेर्विलक्षणत्वेन विनिश्चितानामुत्पत्तावन्यस्य निमित्तस्यासम्भवात् कालमन्तरेणेति शेषः । एते युगपज्जायन्ते कुर्वन्त्यवतिष्ठन्ते विनश्यन्ते इत्यादीनामेकस्मिन् काले एकस्यां सूर्यगतावेकसूर्यगत्यवच्छिन्ना इत्यर्थः । न चाप्राप्ताः सूर्यगतयो विषयान्तरमवच्छेत्तुमुक्तहन्ते । न च स्वरूपेण तासां प्राप्तिरस्ति तस्माद्विशिष्टप्रत्ययाद्यनुपपत्त्या (२) विशेषणप्रापकं द्रव्यमुपकल्प्यते अन्यथा निमित्तमन्तरेण नैमित्तिकस्याप्रत्ययस्यासंभवप्रसङ्गः । न च वाच्यं सम्बन्धस्य प्रतीतौ विशिष्टप्रत्ययो विशिष्टप्रत्ययेनैव च तत्प्रतीतावितरेतराश्रयत्वमिति । नहि सम्बन्धोऽत्र विशेषणमपितु क्रिया सा च प्रतीतैवेति सुष्ठु(३) । विशेषणसम्बन्धो हि विशेष्यप्रतीतौ सत्तयैवोपयुज्यते न तु स्वज्ञानेन अन्यथा समवायस्यातीन्द्रियत्वात् गुणकर्मसामान्यविशिष्टप्रतीति(४) वैशेषिकनये दत्तजलाञ्जलिः स्यात् । परेषामप्यहं शरीरोत्यादेरदृष्टस्य नियामकस्याप्रतीतौ विशिष्टप्रत्ययो न स्यात् । तस्माद्विशिष्टप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या विशेषणसम्बन्धः-

(१) द्रव्यव्यावृत्ता - पा० ४ पृ० ।

(२) प्रत्ययानुपपत्त्या - पा० ४ पृ० ।

(३) प्रतीतैवेति सर्वं सुष्ठु - पा० ५ पृ० । (४) प्रतिपत्ति - पा० ४ पृ० ।

मित्तं स कालः । सर्वकार्याणां चोत्पत्तिस्थितिवि-
नाशहेतुस्तद्व्यपदेशात् । क्षणलवनिमेषकाष्ठाक-
लामुद्धर्तयामाहोरात्रार्द्धमासमासत्वंयनसंवत्सरयु-
गकल्पमन्वन्तरप्रलयमहाप्रलयव्यवहारहेतुः । तस्य
गुणाः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः ।

प्रतीयते न तु सम्बन्धाप्रतीतौ विशिष्टप्रतीतिरेव न सिध्यतीति
स्थितिः (१) । यत्तत्साधर्म्यमुक्तं सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तकारण-
त्वमिति तदाह । सर्वकार्याणामिति । उत्पत्तिरात्मलाभः स्थिति-
राविनाशात् क्रमवत्सहकारिसम्बन्धः विनाशः प्रध्वंसः एतेषां
हेतुः । अत्र प्रमाणमाह । तद्व्यपदेशादिति । तेन कालेनोत्पत्त्या-
दीनां व्यपदेशात् अद्योत्पन्नः श्वः परश्वो वेति इदानीमत्राख्यद्य
नष्टः श्वः परश्वो वेति व्यपदेशयते यथा चैतत्तथोक्तम् । व्यवहार-
हेतुमाह । क्षणेति । उत्पन्नं द्रव्यं यावदगुणमुत्पद्यते अन्वयत-
न्मुसंयोगे यावन्न पट उत्पन्ने कर्मणि यावन्न विभागस्ताव-
त्कालः क्षणः । अथवा सामग्री कार्यरहिता क्षण इति संक्षेपः ।
अक्षिपक्षकर्मैक निमेष इत्यादि गणितशास्त्रानुसारेण ग्राह्यम् ।
यद्यपि धर्मिणाहकादेव प्रमाणात् संख्यादयः सिद्धास्तथाप्याका-
शादिव्यवच्छेदार्थविशेषगुणविरहमाविष्कर्तुं (२) सामान्यगुणा-
नाह । तस्य गुणा इति । अत्राप्येकत्वादिसमस्तमन्द्यायोगे
सिद्धे (३) विशिष्टपरत्वाद्यनुमेयस्यानेकत्व (४) व्यवच्छेदेन नियत-

(१) नियम - पा० ४ पु० ।

(२) व्यवच्छेदार्थविशेषगुणमाविष्कर्तुं - पा० ४ पु० ।

(३) सख्यायोगित्वं इति - पा० ४ पु० । (४) अनुमेयस्य सतीऽनेकत्व - पा० ४ पु० ।

काललिङ्गाविशेषादेकत्वं सिद्धम् । तदनुविधानात्
पृथक्त्वम् । कारणे काल इतिवचनात् परममह-
त्परिमाणम् । कारणपरत्वादिति वचनात् संयोगः ।
तद्विनाशकत्वादिभाग इति । तस्याकाशवद् द्रव्य-

मेकत्वं (१) विवक्षन्नाह । काललिङ्गाविशेषादिति । व्यापकत-
यैकस्त्रैव सर्वत्र सूर्यादिमन्युपनायकतया सन्निकृष्टविप्रकृष्टबुद्ध्यु-
त्पादकद्वारेण विश्ववर्त्तिपरत्वापरत्वोत्पत्तिनिमित्तस्थोपपत्तेर-
नेकत्वकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गादित्यर्थः । तदनुविधानात्
पृथक्त्वमित्येतदपि पूर्ववत् । कारणे काल इतिवचनात् कारणे
कालाख्या इति सूत्रकारवचनात् परममहत्परिमाणम् । विशि-
ष्टपरत्वाद्यसाधारणकारणद्रव्ये अविभोर्विश्ववर्त्तिमूर्तगतपरत्वा-
द्युत्पत्तौ सूर्यादिमन्युपाध्युपनयनशक्तेः परममहत्त्वाभावे च
वैभवानुपपत्तेः (२) परममहत्त्वं कालस्य सिद्धयतीत्यर्थः ।
कारणपरत्वादिति वचनात् संयोग इति । कारणपरत्वात् कार-
णापरत्वाच्च परत्वापरत्वे इति सूत्रकारवचनादित्यर्थः । कारणं
परत्वादेः कालस्तस्य परत्वापरत्वे तदुत्पादकौ मूर्तसंयोगावु-
पचारात् । तद्विनाशकत्वादिभागः तस्य संयोगस्थोत्पन्नस्य स-
त्त्वाश्रये विनाशको विभागस्तद्विनाशादेव सिद्ध इत्यर्थः । एतेन
धर्मिग्राहकप्रमाणस्य द्रव्यत्वस्य वा संख्यादिपञ्चकसाधकस्य
सहायास्तर्का दर्शिताः । तथाह्येकत्वाभावे द्वित्वाद्यसिद्धिरसम-
वायिकारणाभावात् पृथक्त्वाभावे एकत्वानुपपत्तिः व्यापक-

(१) नियमेनेकत्व - पा० ४ पु० ।

(२) विभवानुपपत्ते - पा० १ पु० ।

त्वनित्यत्वे सिद्धे काललिङ्गाविशेषादञ्चमैकत्वेपि
सर्वकार्याणामारम्भक्रियाभिनिर्वृत्तिस्थितिनिरो -

निवृत्तेः द्विष्टयज्ञासिद्धिश्च । परममहत्परिमाणाभावे वैभ-
वानुपपत्तिः संयोगाद्यसिद्धौ परत्वाद्यसिद्धिरसमवायिनिमित्त-
योरभावात् । विभागाभावे कार्यस्य संयोगस्य नित्यत्वप्र-
सङ्गः । तस्याकाशवदिति । यथाकाशस्य धर्मिग्राहकादेव
द्रव्यत्वं सिद्धं(१) गुणवत्त्वादपि सिद्ध्यति तथा कालस्यापि
यथाकाशस्यैकत्वादेव नित्यत्वं सिद्धं समानासमानजातीय-
कारणाभावादकार्यतयापि सिद्ध्यति तथा कालस्यापीच्छर्थः ।
स्यादेतत् यद्येकः कालः कथमतीतानागतवर्त्तमानभेदेन(२) व्य-
वह्रियते न हि क्षणलवादिवहर्षादिवह्नातीतानागतादयोप्युपा-
धिभेदाः सन्ति(३) किं तु त एव भावाः भावे वा त एव सन्तु
कृतमन्तर्गडुना कालेनेत्यत आह । काललिङ्गेति । अञ्जसा मुख्य-
या वृत्त्या आरम्भ इति सन्निकृष्टं प्रागभावमाह (४) । क्रियेति
व्यापारः अभिनिर्वृत्तिरिति(५) फलसिद्धिः निरोध इति वि-
नाशः तेन प्रत्येकमनागतादित्रिकं धर्मधर्मिभेदात् त्रिविधमुक्तं
भवति । तथाहि भविष्यति पट इति पटस्य धर्मिणः प्रागभा-
वास्तिता भविष्यत्ता तदुपलक्षितः कालो भविष्यन् पटं
भावयिष्यति कुविन्द इत्यत्र धर्मिणो वर्त्तमानत्वेपि पटो-

(१) सिद्धमिति - भाषि ४ पु० । (२) वर्त्तमानतया - पा० ४ पु० । (३) स्य - पा० ४ पु० ।

(४) सन्निकृष्टमिति । यद्यपि प्रागभावमात्रस्य भविष्यत्ताव्यवहारस्तुल्यम् तथापि प्रति-
योगिन्यासधर्मिणस्तु विना प्रागभावो न गृह्यत इति दर्शनाद्य सन्निकृष्टोऽप्युक्तः । सि० प्र० व०॥

(५) अभिनिर्वृत्तिरपि - पा० ५ पु० ।

धोपाधिभेदान्मणिवत् पाचकवद्वा नानात्वोपचार इति ॥

त्यक्त्यनुगुणव्यापारप्रागभाववत्ता कुविन्दस्य भविष्यत्ता तदुप-
लक्षितः कालोपि भविष्यन् । एवमुत्पद्यते घटः स्मारयति
पूर्वानुभवोनुभूतमर्थमनुभावयति पूर्वकर्म स्वानुरूपं फलमिति
धर्मिणोऽभावेपि व्यापारसत्ता वर्तमानता तदुपलक्षितः कालो-
पि वर्तमानः अस्त्यात्मा विद्यते ध्योम वर्तते पट इत्यादौ तु ध-
र्मिसत्तयैव वर्तमानता(१) तदुपलक्षितः कालोऽपि वर्तमानः ।
एवमभूत्पट अकार्षीत्यटमित्यादौ धर्म्यवस्थानेऽपि फलसिद्धौ
तदुत्पादानुगुणव्यापारप्रध्वंसस्थितिरतीतत्वं तदुपलक्षितः का-
लोऽप्यतीत उच्यते नष्टो घट इत्यादौ धर्मिस्वरूपनिवृत्तिरेवाती-
तत्वं तदुपलक्षितः कालोऽप्यतीत इति । न चैष(२) व्यवहार
उपाधिमात्रेण शक्यते यदा भारतवर्षेषु मध्याह्नस्तदोत्तरेषु कु-
रुक्षेत्राच्च इत्यादौ सम्बन्धाभावात् । बौद्धः सम्बन्धो भविष्यती-
ति चेत् सत्यम् तदर्थमेव निमित्तमनुसराम इत्यलं विस्तरेण ।
स एकोप्युपाधिभेदादनेकव्यवहारमातनोतीत्यत्र दृष्टान्तमाह ।
मणिवदिति । यथा स्फटिकादिरेकरूपोपि उपाधिभेदान्नीलः
पीत इत्यादि व्यवह्रियते तथा कालोपीत्यर्थः । ननु किं मणौ

(१) विद्यमानता — पा० ३ पु० ।

(२) न चेति । यदेह मध्याह्नस्तदोत्तरकुरुक्षेत्राच्चमिति वर्तमानयोः सामानाधिकरण्य-
मस्ति कालेऽनुपपन्नमिति तदष्टकं कालो मन्य इत्यर्थः । बौद्ध इति । विशिष्टधीजन-
कत्वसम्बन्धः । तदर्थमेवेति । सैव सम्बन्धः विना निति तदर्थः कालमपेक्ष्यत इत्यर्थः । कि०
प्र० व० ॥

दिक् पूर्वापरादिप्रत्ययलिङ्गा । मूर्तद्रव्यमवधिं
कृत्वा मूर्तेष्वेव द्रव्येष्वेतस्मादिदं पूर्वेण दक्षिणेन
पश्चिमेनोत्तरेण पूर्वदक्षिणेन दक्षिणापरेण अपरो-
त्तरेण उत्तरपूर्वेण चाधस्तादुपरिष्ठाच्चेत्ति दश प्रत्य-
या यतो भवन्ति सा दिगिति । अन्यनिमित्तास-

पीतादिव्यवहारवत् काले ऽनागतादिव्यवहारो भ्रान्त इत्यत
आह । पाचकवदेति । न चोपाधिक इत्येतावतैव भ्रान्तः
माभूत्पाचकादिव्यवहारोपि भ्रान्तः किं त्वतस्मिंस्तदित्यहो
न चैवं प्रकृत इत्यर्थः (१) ॥

गुणे(२) परत्वापरत्वलिङ्गत्वं दिशः स्फुटीभवित्यतीत्यभिप्रा-
यवांस्तदुपेक्ष्य पूर्वापरादिप्रत्ययलिङ्गतामाह । दिगिति । एतदेव
स्फुटयति । मूर्तद्रव्येति । अमूर्तद्रव्यस्य अवधित्वं नास्ति व्याप-
कत्वादत उक्तं मूर्तद्रव्यमवधिं कृत्वेति । व्यापकत्वादेव तेषां
पूर्वापरादिप्रत्ययविषयत्वं नास्तीत्यत आह । मूर्तेष्वेवेति । पूर्वेण
दक्षिणेनेत्यादौ तृतीयाविधाने(३) प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमि-
ति तृतीया पूर्वं दक्षिणमित्यादर्थः । ननु प्रत्ययात्(४) निमित्तं
सिद्धयति दिशस्तु कुतः सिद्धिरत आह । अन्यनिमित्तासंभ-

(१) इति समाप्तं कालः - इत्यधिक ४ पु० ।

(२) ननु कालकृतपरत्वापरत्वविजातीयं परत्वापरत्वे अपि दिशो लिङ्गे तत्कुतो नोक्ते
इत्यत आह । गुण इति । कि० प्र० व० ॥

(३) ननु पूर्वेष्वेति तृतीया न युक्ता कर्तृकरणयोस्तदर्थयोरभावादित्यत आह । तृतीया-
विधानमिति । कि० प्र० व० ॥

(४) प्रत्ययेन - पा० ४ पु० ।

वात् । अन्येषां गुणादीनां (१) व्यभिचारात् प्रथमचरमा(२)-
दित्यसंयोगो ह्यत्र निमित्तं न च तेऽपि द्रव्यान्तरवर्त्तिनो द्रव्या-
'न्तरेनुपसंक्रान्ता(३) विशिष्टप्रत्ययानुत्पादयन्ति ततो भवितव्य-
म्(४) परममहता द्रव्यान्तरेण । न चाव्यापकसम्बन्धमाश्रित्य
सूर्यसंयोगा विशिष्टप्रत्ययानुत्पादयन्ति न चाकाशात्मानो
तथा भवितुमर्हतः पूर्वकादेव न्यायात् कालो भविष्यतीति चेत्
न कालस्य क्रियामात्रोपाधिनिबन्धनव्यवहारहेतुत्वात् । अन्यथा
जगति वर्त्तमानैकत्वव्याख्यादेरेकत्वप्रसङ्गात् । अस्माकं प्राच्या
अन्येषां प्रतीचित्वात् । न चैवं कालेऽपि नहि कालोप्यन्यधर्मी-
पाधिकं व्यवहारमन्यत्र कुर्वाणः प्रमाद नियममपेक्षते नन्वपेक्षते-
एव यो ह्यत्र दिवसस्तस्यान्यत्र रात्रित्वात् सत्यम् दिक् व्यव-
हारमन्तर्भाव्या न तु वर्त्तमानादिस्तथा वर्तमानस्य सर्वत्र
वर्त्तमानत्वात् । ननु प्राच्याः सर्वान् प्रति प्राचीत्वं तस्माद्विल-
क्षणेन व्यवहारेण च विलक्षणमेव निमित्तमाकर्षणीयम् उपा-
धिरेव तथास्त्विति चेत् न सूर्यसंयोगस्य साधारणत्वात् कथं
तर्हि व्यवहारवैलक्षण्यं दिग्वादिनापि समर्थनीयमिति चेत् न
उपनायकस्वभाववैलक्ष्येनैव तदुपपत्तेः दिशो ह्ययं स्वभावभेदः
यत्प्रमादभेदमाश्रित्य पक्षधर्मीपनायकत्वम् न त्वन्यस्येति

(१) द्रव्यगुणादीनां - पा० ४ पु० ।

(२) प्रथमचरमिति । यदपेक्षया सूर्योदयाक्षयसंयोगसन्निहिता दिक् सा प्राची । यदपे-
क्षया सूर्यास्ताक्षयसंयोगसन्निहिता सा प्रतीची । सन्निधिन्तु सूर्यसंयुक्तसंयोगात्पीयस्त्वमिति
तत्संयोगघटकतया दिक् सिद्धातीत्यर्थः । तेषां । आदित्यसंयोगा अपि द्रव्यान्तरे घटादाव
नुपसंक्रान्ता असम्बन्धा इत्यर्थः । जि० प्र० ३० ॥

(३) द्रव्यान्तरसंक्रान्ता - पा० ४ पु० ।

(४) प्रत्ययानुत्पादयितुमर्हते ततो भवितव्यं - पा० ४ पु० ।

भवात् । तस्यास्तु गुणाः संख्यापरिमाणपृथक्त्व-
संयोगविभागाः । कालवदेते सिद्धाः । दिग्लिङ्गा-

कालस्यैवं स्वभावभेदः किं न कल्प्यत इति चेत् न क्रियां
प्रत्यन्यथादर्शनात् । अपि चान्यधर्ममात्रमन्यत्रोपदध्यादिति
कालस्य स्वभावः क्रियामात्रं वा । आद्ये सर्वधर्मान् सर्वत्रोपसं-
क्रामयेदिति अतिप्रसङ्गः । द्वितीये संयोगोपधायकमन्यत्
कल्पनीयम् । अन्यथा प्राच्यादिव्यवहारानुपपत्तेः । न च
तत्क्रियासंयोगयोरेकजातीयत्वमस्ति यतोऽन्यत्रोपदधातीत्यु-
पपद्यते तस्मात् क्रियोपसंक्रान्तिरिव रविसंयोगोपसंक्रान्तिरपि
नियतस्वभावं द्रव्यमुपस्थापयतीति साधूक्तम्(१) अन्यनिमित्ता-
संभवादिति । तत्सिद्धं दिगितरेभ्यो भिद्यते उपाधुपनयन-
हाङ्गे पूर्वापरादिप्रत्ययहेतुत्वात् यन्नैवं न तदितरेभ्यो भिद्यते
यथा पृथिवीत्वादि । तद्गुणानाह । तस्यास्त्विति । अत्रापि
संख्यादीनां धर्मिग्राहकप्रमाणात् सिद्धौ द्रव्यत्वाद्वा विशेषगु-
णव्यवच्छेदे तात्पर्यम्(२) । तर्ककर्त्ता सूचयति(३) । कालवदेते
सिद्धा इति । यथा काललिङ्गाविशेषादेकत्वं तथा दिग्लिङ्गा-
विशेषादेकत्वं यथा तदनुविधानात् पृथक्त्वं काले तथा दिश्यपि
यथा कारणे काल इति वचनात् परममहत्त्वं तथा दिश्यपि
यथा कारणपरत्वादितिवचनात् काले संयोगास्तथा दिश्यपि
यथा तत्र तद्विनाशकत्वादिभागः तथा दिश्यपीत्यर्थः । यद्येकैव

(१) युक्त - पा० ४ पु० ॥ (२) विशेषव्यवहारोच्छेदे तात्पर्यम् - पा० ४ पु० ।

(३) तर्कान् सूचयति - पा० ४ पु० ।

विशेषादञ्जसैकत्वेऽपि दिशः परममहर्षिभिः श्रुति-
स्मृतिलोकसंव्यवहारार्थं मेरुं प्रदक्षिणमावर्तमा-
नस्य भगवतः सवितुर्ये संयोगविशेषाः लोकपाल-
परिगृहीतदिक्प्रदेशानामन्वर्थाः प्राच्यादिभेदेन
दशविधाः संज्ञाः कृताः अतो भक्त्या दश दिशः

दिक् कथं दश दिश इति प्रसिद्धिरित्यत आह । दिग्लिङ्गेति ।
अञ्जसा मुख्यव्या वृत्त्येति परमर्षिभिः सर्गादिप्रभवैर्मरीच्यादि-
भिर्दशविधाः संज्ञाः कृताः । किमर्थं श्रुतिस्मृतिलोकसंव्यवहा-
रार्थम् । प्राचीप्रवणे यजेत न प्रतीचीशिराः शयीतेति श्रौतो
व्यवहार आयुष्यं प्राप्नुवन्तो भुङ्क्ते इत्यादिस्मार्त्तः दक्षिणेन या-
हीत्यादिलौकिकस्तदर्थम् । ताः किं पारिभाषिक्यो नेत्याह । अ-
न्वर्थाः अनुगतार्थाः केषां भगवतः सवितुर्ये संयोगविशेषास्तेषां
किं भूतस्य सवितुर्मेरुं प्रदक्षिणमावर्त्तमानस्य परितो भ्रमतः
पुनः केषामन्वर्था इत्यत आह । लोकपालपरिगृहीतानां दिक्-
प्रदेशानां दिक्पालाः (१) इन्द्रादयः । कथं ताः सविदसंयोग-
विशेषार्थानुगमेन दशविधाः संज्ञा इत्यत आह । प्राच्यादिभे-
देनेति । तथाहि प्रथममस्या (२) मञ्चति सवितेति प्राची

(१) लोकपाला - पा० ४ प० ।

(२) प्रथममस्यामिति । ननु प्राथम्य रविसंयोगस्य विभुना अविभुना वा । नाय । सा-
मान्यतोऽसम्भवात् । न च तद्विने प्रथम संयोगो प्राची तदव्यवहारापत्तेः । नान्य । प्रतीच्यामपि
प्राचीव्यवहारापत्तेः । अथाहुः । सूर्योदयसन्निहिता दिक् प्राची । तदव्यवहृता दिक् प्रतीची ।
प्राच्यभिमुखस्थितपुरुषवामदेशावच्छिन्ना दिग्प्राची । तादृशपुरुषदक्षिणप्रदेशावच्छिन्ना
दिदक्षिणा । वामतदक्षिणत्वे च हरोरावयववृत्तिजातिविशेषो । गुरुत्वासमवायिकारणक्रि-
याजन्यसंयोगाश्रया दिग्घट । अट्टवदालसंयोगजाप्रक्रियाजन्यसंयोगाश्रया दिग्धूममिति

सिद्धाः । तासामेव देवतापरिग्रहात् पुनर्दर्शं संज्ञा भवन्ति । माहेन्द्री वैश्वानरौ याम्या नैर्ऋती वारुणी वायव्या कौवेरी ऐशानी ब्राह्मी नागी चेति ॥

अवागस्यामञ्चतीत्यवाची प्रतीपमस्यामञ्चतीति प्रतीची उदग-
स्यामञ्चतोत्युदीची एवं प्रागवाची अवाक्प्रतीची प्रत्यगुदीची
उदक्प्राची सूर्यापेक्षया यतः पृथिवी साधस्तात् पृथिव्यपे-
क्षया यतो नक्षत्राणि सीध्वा ततो भक्त्यापचारेण दश दिशः
सिद्धा इत्येकत्वाविरोध इत्यर्थः । ननु लोकपालपरिग्रहनिबन्ध-
नादिभिर्दशभिः सह भक्त्यापि विंशतिदिशः स्थिरित्यत आह ।
तासामेवेति । या चास्माकं प्राची सैव माहेन्द्री निमित्तमात्रं
भिद्यते न तु नैमित्तिकमित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् पूर्वापरा-
दिसंज्ञा अपि तत्समानार्था न तु भिन्नार्था इति भक्त्यापि
दशैव दिश इति (१) ॥

सञ्क्षेपः * । कि० प्र० व० ॥

(१) इति समाप्ता दिश - इत्यधिकम् ४ पु० ।

*सूर्येति । सूर्योदयाचलसयुक्तसंयोगालीयत्वं सन्निधानं तद्व्युत्पन्नं व्यवधानमवेति दृष्टव्य-
म् । वामत्वेति । न च करत्वादिजातिभिः शङ्करभयेन वामत्वदक्षिणत्वयोर्नात्वे कथमनुगम
इति वाच्यम् । दक्षिणत्वाभावकूटसमानाधिकरणशरीरावयववृत्तिजातित्वेन नानावामत्वा-
नामनुगमात् । एवं वामत्वाभावकूटमादाय नानादक्षिणत्वानुगमनात् । केचित्तु तदुत्तरत्व
तदवच्छिन्नत्वं व्यवक्षयत इत्याहुः ।

अदृष्टेति । न च क्रियाभावाद्दृष्टवदात्मसंयोगजन्यतया वातादिजन्याप्रक्रियामा-
दाय तिर्यंगादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अन्येत्यन्तेन स्वाभाविकत्वाभिधानात् । तज्जन्यत्वेन
तदसमवायिकारणकत्वस्योक्तत्वाद्वा । अग्निपदं तु वायुक्रियामादाय तिर्यगतिव्याप्तिवारणाय ।
ननु प्राच्यादेः सूर्येण निर्वचने राज्ञी तदव्यवहारापत्तिरित्यत आह । सञ्क्षेप इति । कि० प्र
व्या० भगौरथठक्कुर ॥

